

II. ГРАДСКА ЦРКВА У СТОБИМА.

Француском научнику Heuzeu-у и Аустријанцу Hahn-у припада заслуга да су у рушевинама на саставцима река Вардара — Axiusa и Црне Реке — Erigona препознали место Стоби. Доцније су Н. Вулић и Premerstein описали старине, које су се налазиле на површини, па потражили и оне које су пронађене приликом грађења пруге Скопље—Солун. За време светскога рата први пут је закопано ашовом. Око 4 *km* изнад ушћа Црне, на левој обали, а према кршевитоме селу Паликури, ископали су немачки војници једну цркву, која се, судећи према дозиђивању, може сматрати као део некога манастира. Пољана, где је она ископана, зове се Манастириште, те би у овом случају име сачувало једну тачну традицију. Krischen је разгледао једну гробљанску цркву, која се налази западно од Стобија а непосредно пред градским зидом, па је, свршивши овај посао, почео са откопавањем треће градске цркве, од које је у октобру 1918. открио олтар.¹⁾ — 1925. поверен је мени почасни задатак да почети рад наставим.

Са ове три цркве Стоби долази на прво место међу старим хришћанским налазиштима унутрашње Македоније. Али је и иначе испитивање у Стобима добило сигурне полазне тачке: утврђен је и положајни план, убележен правац византијског градског утврђења (сл. 2.), а затим је до половине проучено римско позориште, које је Сарија имао срећу да открије. Сада већ тамо постоји и музеј, који је Сарија привремено уредио у Градском, железничкој станици за Стоби. Ту су смештени и уређени ископани објекти. Но главни део објеката, које је Кришен 1918. нашао, налази се у Скопљу, делом у лапидаријуму Музеја Јужне Србије, а делом у Куршумли-Хану.

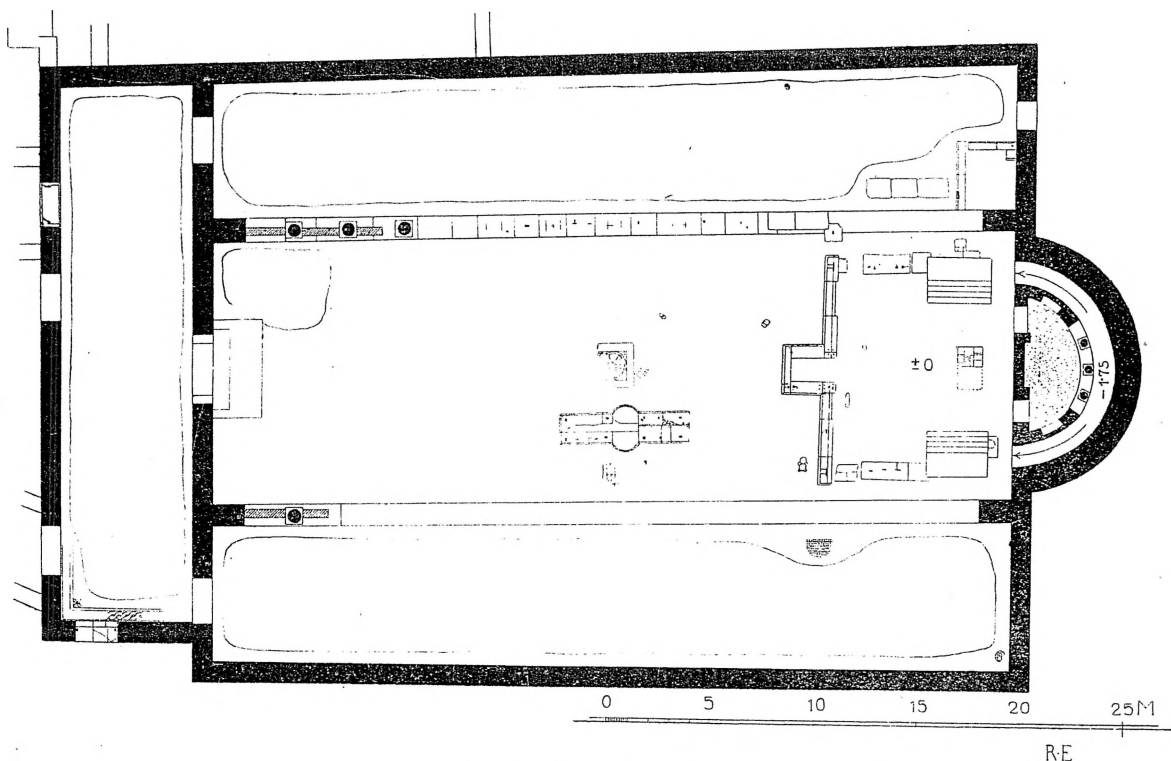
И раније, док су развалине биле још нетакнуте, одношени су поједини објекти из градске цркве као грађевински материјал. Такве смо сполије ја и Сарија нашли у селу Росоману, око 10 *km* западно од Стобија на Црној. Па и даље, за читавих 25 *km* уз реку, у цркви села Дренова употребљени су старохришћански архитектонски делови. Њих је недавно опширно описао Б. Филов у својим *Studien zur Kunst des Ostens* (= *Festschrift für J. Strzygowski* 1923), стр. 33. и д. Филов није знао да су они пореклом из градске цркве у Стобима. Тек наша ископавања дала су истоветне паралелне примерке, те им је тако утврђено порекло.

Следећи извештај има задатак да даде што тачнији опис налазака и да им одреди место при реконструкцији цркве. Задатак историчара и антиквара свршен је, чим им одреде време и место у колу сличних споменика; а за даљи рад, на овој сигурној основи, најпозванији су представници историје уметности.

У унутрашњем простору, који опасује градски бедем Стобија, црквене грађевине налазе се у северозападном делу близу великих врата, т. зв. *Њорџа*.

¹⁾ *Revue arch.* 1873. II, 34. и д.; *Denkschriften der Wiener Akademie phil. hist. Kl.* XV 1867. стр. 158. и д.; *Jahreshefte VI* 1903. Beibl. ступ. 5 и д.; популаран опис цркве у Паликури и гробљанске базилике садржи књижица Dr. Hald-a *Auf den Trümmern Stobis, Beiträge zur Geschichte und Geographie Altmazedoniens* 1917; кратак преглед даје Н. Dragendorff у Р. Clemens *Sammelwerk, Kunstschutz im Kriege II*, стр. 157 и д. Кратак приказ о резултатима ископавања у Стобима дао је Б. Сарија у XVI. *Bericht der römisch-germanischen Kommission* 1925./26. стр. 97. и д. о градској базилици, *ibid.* стр. 102. и д.

До сада је ту откривена само једна велика базилика, али је ван сваке сумње да је она само један део обичног комплекса у епископским градовима, па се ту налазила можда и друга црква. Међутим сигурно је да су уз њу према северу биле крстионица и друге споредне зграде, јер се у току рада утврдило да је земљиште за подизање базилике вештачки створено на тај начин, што је стрмина на јужној страни насута. А пошто је позната чињеница да хришћани обично истрајно остају код једнога већ изабраног места за грађење, и пошто ова базилика припада сразмерно касној епохи, то се сме претпоставити да се ранији култни простори налазе у непосредном суседству. Њихов проналазак

Сл. 5. — Основа градске базилике.

биће задатак будућег рада; а то исто важи за нартексе и бочне лађе већ познате базилике.

Њен основни план на сл. 5. показује врло једноставан распоред: три лађе, једна полукружна апсида и једно, према југу нешто сужено, предворје, које је сигурно у исто време саграђено. Ово сужавање предворја изазвано је стрмином терена на овоме месту, јер је тиме уштеђено насипање. Исти је разлог и за конвергирање уздужне грађе према западу. Лађе су, изнутра мерене, 38.80 m дуге, на апсиди 28.60 m, на улазној страни 27.30 m широке. Размер средње лађе, ширина 12.50 m, према бочним лађама, које су широке 6.35 m, износи готово 2:1. Нартекс је исте ширине као и бочне лађе. Зид је од ломљеног камена и цигле, која је увек исте величине ($0.395 \times 0.30 \times 0.046$ m), а понекад и нарочито маркирана (упор. скицу сл. 6.). Нађено је и сполија узиданих:

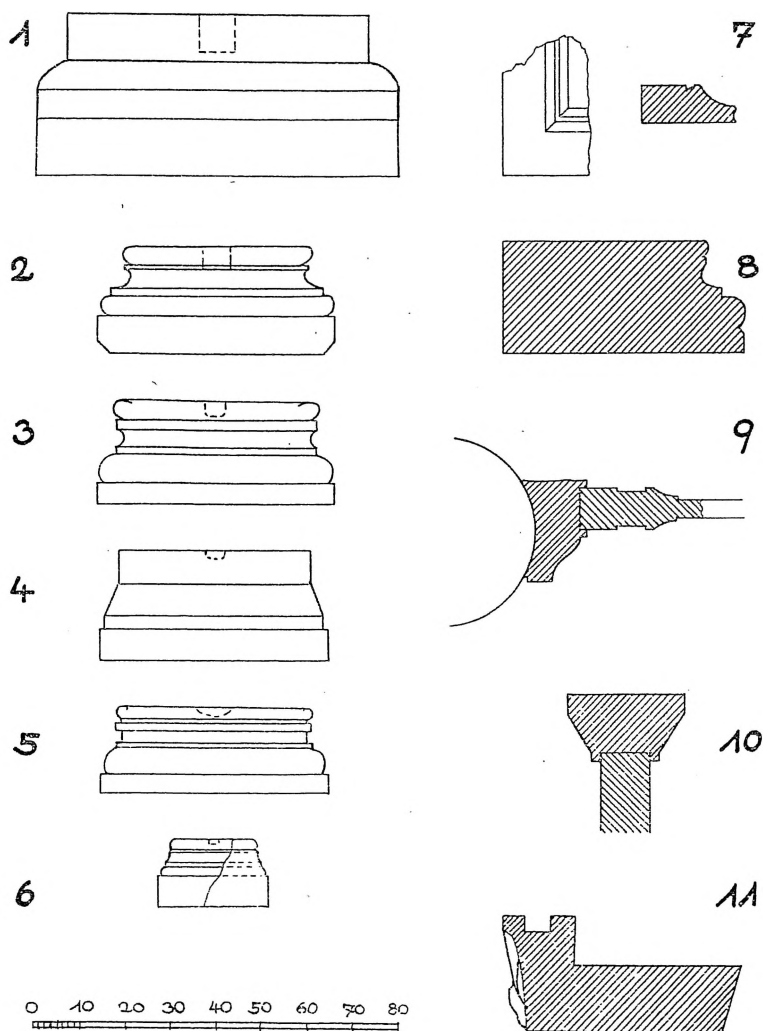

Сл. 6. — Византиски печати на циглама.

торзо једнога Ероса, база са ногом једне велике статуе; али је за грађење ове цркве, пре свега, опљачкано блиско позориште, чија су седишта свуда употреб-

љена, па чак и за темеље. Горњи зидови су 0.97 m дебели, само су у апсиде шири (1.33 m), те иду свуда до здравице, у апсиди на пр. до 2.75 m испод пода презвитерија. Поред све дуговечности, која јој је била суђена, теренски односи код ове базилике остали су увек исти. Под лађе је за 0.24 m нижи од пода у презвитеријуму (± 0), а мозајик нартекса је за 0.48 m виши, те је разлику у висини од 0.72 m између нартекса и цркве ваљало степеницама изравнати. Уздужна ос зграде одступа за 20° према југу од тачнога правца запад—исток. Можда је овоме узрок правац ранијих грађења на северној страни, па ипак је ово одступање вредно истаћи, пошто и гробљанска црква пред *Њорџом*, и ако лежи у отвореној равници, ипак показује исту оријентацију. — А сада да пређемо на појединости.

Нартекс има на западној страни троја асиметрично саграђена врата. Средња још нису сасвим откопана, док се код осталих види да су била двокрилна и

Сл. 7. — Пресеци база, ограда и других архитектонских делова.

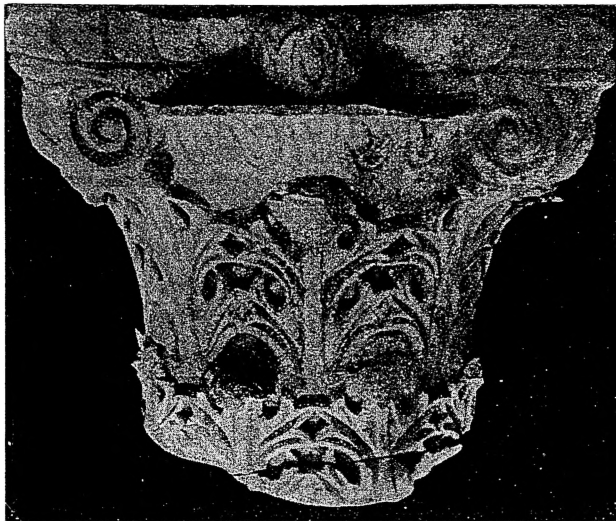
да су имала по једну надстрешницу; а зидови јужних врата, у складу са земљиштем, изведени су под косим углом. Првобитно су била врата и на ужим странама, али су она доцније на северној страни зазидана. Три улаза воде у лађе; а једна уска враташца са истока воде у северну лађу.

Стубови стоје на дубоко фундираним зидовима, који за 0.40 m надвисују под цркве, па су онда изравнати и покривени степеницама из позоришта. Две по 0.77 m високе преграде деле лађе, те је саобраћај међу њима могућ само

помоћу степеница. На своме првобитном месту стоје на левом стилобату три базе стубова, а на десном једна. Оне су од белог мрамора, имају исти прости профил и једнаку величину (планта 0.80 m, висина 0.34 m, горњи пречник 0.66 m, сл. 7, 1). Удаљене су једна од друге 1.78 m, те је дакле у свакоме реду било

Сл. 8. — Т. зв. теодосијевски капител.

Сл. 9. — Т. зв. теодосијевски капител.

по 13 стубова. Трупци стубова били су делом од црвеног, делом од белог мрамора. Четири читава стуба стоје данас у Дреновској цркви (висина 3.80 m. пречник на најдебљем месту до 0.60 m, горе на саставу двоструког овратника 0.50 m); у базилици су остали једино одломци.

Капители спадају међу најбоље ископане предмете. До сада је нађено шест целих и многобројни одломци, међу њима и један који је још сачувао стару позлату. Материјал је код свију исти, ситнозрни бели мрамор, који је на површини добио затворено жуту патину. У димензијама се незнатно разликују, али су ванредни типови и особит рад. — Ево их:

Сл. 10. — Капител са вијугастим накитом.

Сл. 8. — Висина 0.76 m, пречник доле 0.51 m, једна од јако усуканих страница абака 0.84 m. Из венца са косим листићима развијају се два низа, у свакоме по осам листића, меког широкозупчастог аканта. Горе око трупа капитета обавија се јако дегенерисани киматион, прекидан малим волутама, из чијег се ребра пење лишће. Абакус је једним жљебом подељен на двоје, горња већа половина је косо стригилирана. Кврге имају прост лисни украс.

Сл. 9. — Капител је доле оштећен; висина 0.77 m, доњи пречник 0.53 m, абакус 0.83 m. Сличан је капителу на сл. 8., само је украшавање кврга нешто промењено. Ова два капители представљају један јако раши-

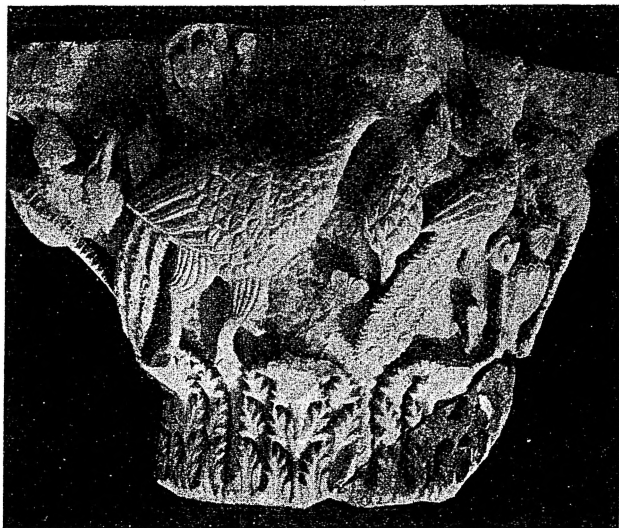
рен узор-тип V. века, који је J. Strzygowski назвао теодосијевским (Byz. Zeitschrift I 1892., стр. 68, уп. J. Laurent, Bull. corr. hell. XXIII 1899. стр. 206. и д.).

Сл. 10. — Висина 0.75 m, доњи пречник 0.51 m, абакус 0.80 m. Над низом од осам ситнозубих, папрати сличних, аканта долази вијуга, са слично израђеним

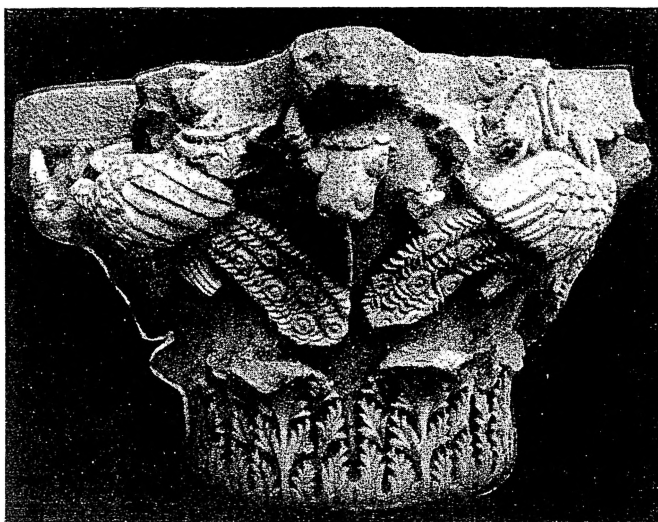

лишћем, које се у завојима са вршцима савија у готово вировиту розету; па онда један крупни киматион. Поред њега скроз непропорционалне волуте изгледају као рудименти. И овде је абакус до пола стригилиран, а кврге имају симетричан орнаменат од лишћа. Капител се може сматрати као хибрид нарочите врсте. Покушај, да се уобичајени други низ листова замени нечим новим, добро је успео употребом папратнога листа у виду вијуге. Али оно што је од традиционалнога преостало, киматион, волуте и крупни орнаменат на квргама, то даје утисак скроз нехармоничнога. Паралеле за лисну вијугу налазимо на импостима у левој попречној лађи цркве Св. Димитрија у Солуну.

Сл. 11. — Састављен из два комада, делимично оштећен, висина 0.73 m , доњи пречник 0.50 m , абакус 0.75 m . Листови венца састављени су од нерашчлањене, горе јако скупљене подлоге и оштрозубог, многоделног акантуса. На листовима са три стране стоје велики паунови, на прочељу је кантарус са уском ножицом, а на спирално увијеним ручицама симетрично су стављена два мала пауна. Велика бршљанова грана обавија труп капитела, те лишћем и гроздићима испуњава празнине и обавија љускасте кврге. На абакусу је горња површина олако стригилирана. Особина овога комада је у томе што се доста удаљује од традиције. Труп капитела нема горе проминентни руб, средину покрива декоративна пруга, у коју су птице и чашице, без нарочите везе горе и доле, једноставно постављене.

Сл. 11. — Капител са пауновима.

Сл. 12. — Капител са пауновима.

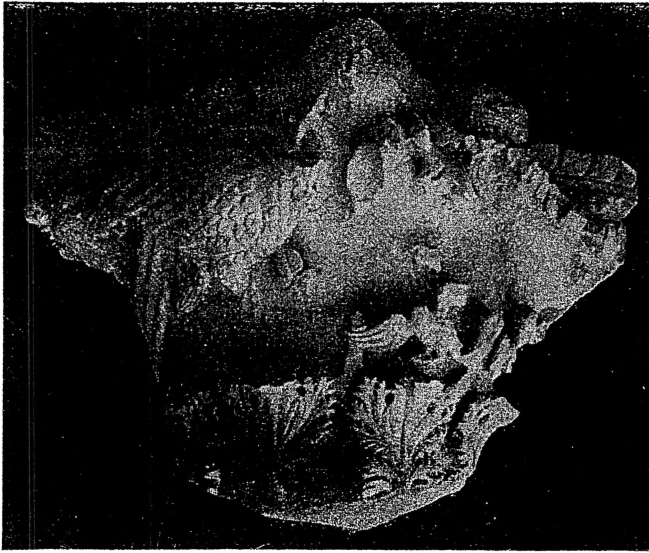
Чак и онај традиционални начин приказивања птица како пију воду из чашице, и он је својевољно промењен, јер су им главе у страну окренуте. Местимице је и рељеф напуштен, те је грана одвојена од основе. На другим опет местима израда није довршена, јер на врату једнога малог пауна, као и на вијуги поред њега нису уклоњене рупе, заостале од бушења.

Сл. 12. — Састављен је из два комада, много оштећен; висина 0.65 m , доњи пречник 0.53 m , абакус 0.80 m . Нађен је 1918., па је пренет у Скопље, где је најпре био у башти Идадије, а сада се чува у дворишту Куршумли-

Хана. Композиција је иста као и код претходнога, опет три велика пауна и два мања у прочељу, али је извођење у појединостима различно. Као подножје птицама служи отворена чаша, која се налази на шиљастом листу, утиснутом међу доње листове. Мали паунови пију из једне чаше. Ова нема ручица. Нема ни дела

непосредно изнад чаше, па ипак изгледа да из њега израста лоза, чије вितिце са гроздовима и лишћем прекривају горњи руб и кврге. Остале стране украшене су бршљановим вितिцама. Волуте на угловима замењене су биковским попрсјима, а њихова грла приказују се као уске степенице.¹⁾ Горњи труп капитела такође није рашчлањен, а заостале рупе од бушења налазе са на лози.

Сл. 13. — Доле одломљен и јако оштећен, сачувана висина 0.76 m, доњи пречник 0.52 m, абакус 0.87 m. Венац од лишћа има осам одвојених листова

Сл. 13. — Капител са разним животињским ликовима

са дубоко урезаним лисним ребрима. Труп опкољавају велики паунови, али се већ не може разазнати како су поређани. Биле су представљене и мање животиње; још су се одржали један орао у лету и један зец у трку. Вијуге вितिца имају лишће слично детелини. На двома сачуваним квргама вितिца обавија по једну малу птицу у ходу, мале спирале замењују волуте. Штета је што на том комаду толико недостаје, јер по свој прилици да он, са својим мањим свуда расасутим животињама, представља једну пренатрпану варијанту иначе угледне и лепе врсте.

На капителима почивају големи *имјосџи* од обичног кречњака. Четири нађена комада једнако су рађени и украшени само на једној уској, према унутрашњости окренутој страни. Дужина одговара готово тачно дебљини зида (0.97 m), или је нешто мало мања (до 0.90 m), висина, пак, варира између 0.40 и 0.31 m.

Сл. 14. — Дужина 0.96 m, ширина 0.69 m, висина 0.36 m, бочна дужина доње површине 0.54 m. Рељеф је млитав, средње израде, симетрични лиснати орнаменат може се у најбољем случају сматрати дериватом широкозупчастог акантуса.

Сл. 15. — Одбијен позади, дужина остатка 0.88 m, ширина 0.70 m, висина 0.40 m, доле 0.53 m. Лишће, исте врсте као и код претходног комада, испуњава целу површину и тако је распоређено, да се у средини налази по читав лист, а на страни по пола листа. Уз то је средњи лист на један нешто необичан начин горе расцепљен.

Сл. 14. — Импост из доње колонеде.

— Упор. напомену код Е. Weigands, Byzant. Zeitschrift XXIII, 1914. стр. 208.

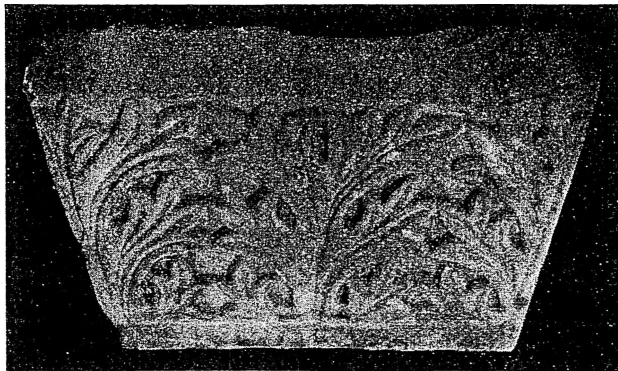
Сл. 16. — Дужина 0.97 m, ширина 0.70 m, висина 0.40 m, доле 0.57×0.54 m. Рељеф и рад врло брижљиви, симетрија строго проведена. У средини стоји латински крст са проширеним крајцима кракова, доле се из чашица развија лоза са посувраћеним листовима, који је обавијају. Лоза испуњава површину, у колико је то уопште могуће, горња јој је вितिца спљоштена, те

¹⁾ На Кришеновом цртежу (Paul Clemen, Kunstschutz im Kriege II, стр. 159) изгледа као да су бикови приказани спреда заједно са ногама.

стога многи завршетци листова допиру до самога руба. Листови лозе веома су слични онима на импост-капителу, сл. 24.

Сл. 17. — Доле одбијен, дужина 0.90 m, ширина 0.65 m, висина 0.31 m, доле 0.55×0.52 m.

Доња плинта потсећа на остатке волута јонскога капитела, између којих је био јајаста киматион. Низ астрагала чини прелаз косој равнини импоста, која је само са десне стране уоквирена. Орнаменат се састоји из пуног листа са дубоко усеченим ребрима, чији се доњи крајеви увијају у палметасте очи, а са стране је по један полулист са стригилираним повором у место погрешно схваћенога средњег ребра. Слично је украшен и један капител пиластра

Сл. 15. — Импост из доње колонаде.

V. века из Никеје, насликан код O. Wulff, *Altchristl. und byzant. Bildwerke* I Nr. 163.

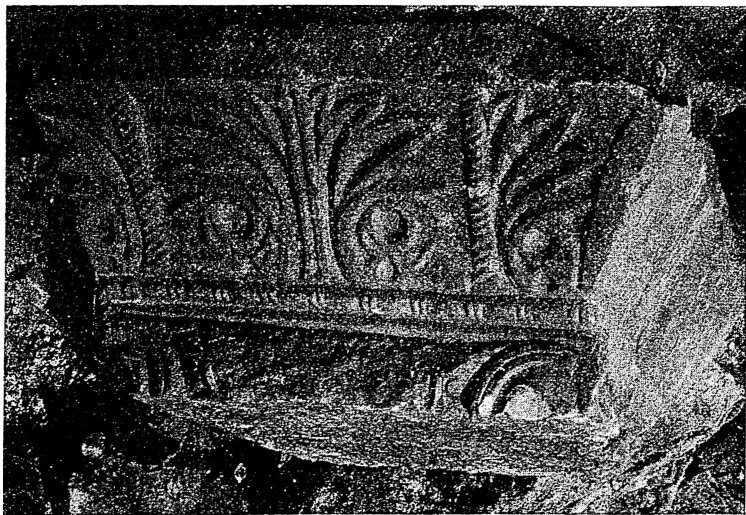

Сл. 16. — Импост из доње колонаде.

белог или црвеног мрамора и имају на супротним странама исечке, у које је била усађена ограда. Од досада нађених трупца стубова, најдужи је 0.82 m, на најдебљем месту има 0.39 m, а под једноставним епитрахелијем 0.37 m. Према томе дужина читавог стуба може се рачунати око 2.80 m. Ови стубови имају импост-капителе, а под овим изразом ја разумем да су и капител и импост направљени од једнога комада, али су ипак јасно одвојени. Висина им је између 0.38 и 0.21 m, највећа дужина износи 0.80 m, што би

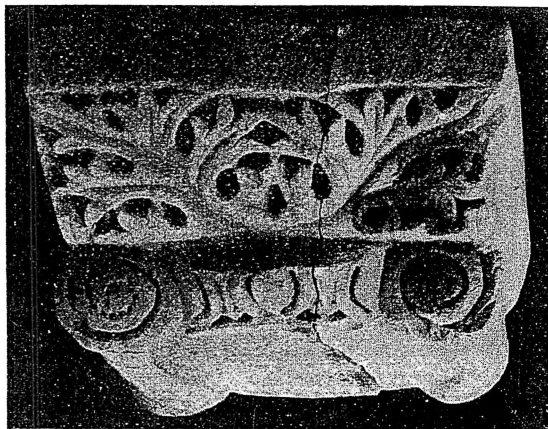
Од импоста до импоста били су разапети лукови arkada, премда незнатан интерколумнијум не би искључивао ни зидани архитрав. Несумњиво је да је црква имала емпоре. На то упућују базе и стубови мањих димензија; као и знатан број импост-капитела, а пре свега плоче од оgrade. Од база довољно је навести једну, која се у целини очувала, (сл. 7, 2), висина 0.22 m, доња дужина стране 0.55 m, горњи пречник 0.36 m.

Оне су наизменично рађене из

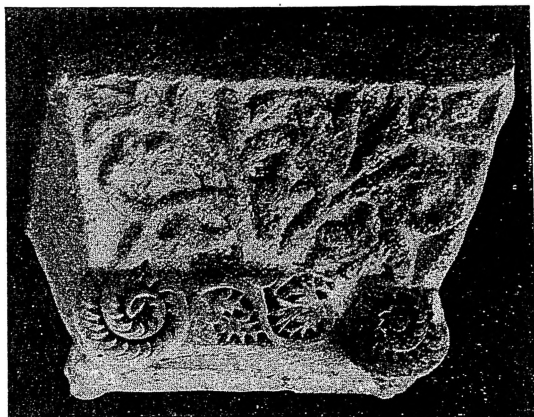

Сл. 17. — Импост-капител из доње колонаде.

одговарало дебљини горњег зида на првом спрату, где треба одбити подножак (Sockel) пода. Пречник доњег удубљења између волутних јастука износи 0.41 до 0.34 *m*. Украшена је — са једним изузетком — као и код импоста доњег спрата, само једна ужа страна. Осам комада састоје се из по једног јонског капитела, чији је јастук обично само грубо наговештен, и обрнуте зарубљене пирамиде, док је код једнога, деветог, комада доњи део композит. Квалитет рада је врло различан, а тако исто и материјал. Бољи комади су од финог импортираног

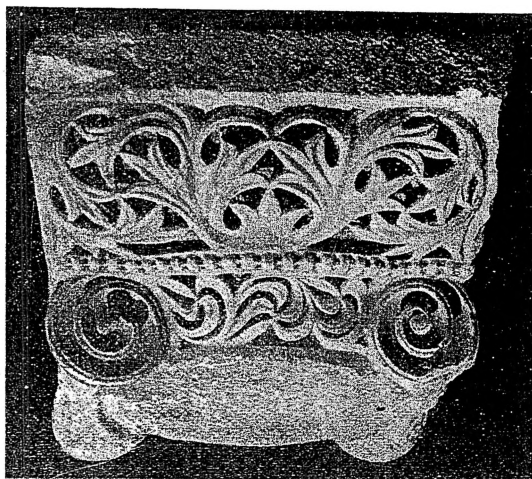
Сл. 18. — Импост-капител са емпора.

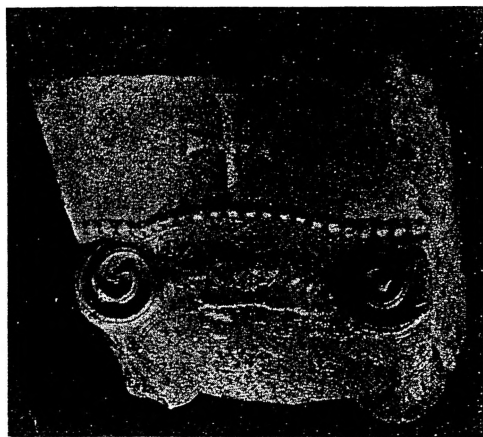
Сл. 19. — Импост-капител са емпора.

мрамора, лошији су, пак, од обичног кречњака. Приликом пребрајања покушао сам да их поделим по групама, па сам најпре узимао оне са обичним лозним орнаментом, за тим оне код којих у композицији долази један нарочити средишњи орнаменат, а два потпуно усамљена примерка ставио сам на крај.

Сл. 18. — Састављен из два камена комада, дужина 0.76 *m*, ширина 0.57 *m*, висина 0.30 *m*, доњи пречник 0.41 *m*. Волуте и киматион су просто обрађени,

Сл. 20. — Импост-капител, предња страна.

Сл. 21. — Импост-капител, задња страна.

рупе од сврдлова нису уклоњене. Симетрична вијуга на дубоко израђеној основи испуњава целу површину као орнаменат.

Сл. 19. — Позади одломљен, заостала дужина 0.47 *m*, ширина 0.55 *m*, висина 0.37 *m*, доњи пречник 0.37 *m*. Перјасте волуте личе на прилепљене кућице пужева. Простор између њих украшен је вијугом од *Acanthus spinosus*-а, ако се уопште овоме бодљикавоме лишћу сме дати такво име. Рељеф на импосту и по једна груба вијуга на странама једнога малог на троје подељеног листа, остали су неизведени.

Сл. 20. и 21. — Дужина 0.78 *m*, ширина 0.50 *m*, висина 0.30 *m*, доњи пречник 0.34 *m*, спреда и позади украшен. Капител и импост раздваја фина

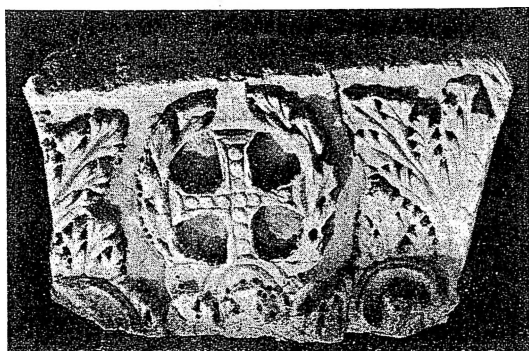

астрагална шипка. У духу класичне традиције, волуте прелазе преко доњег руба; њихове су траке изобразане и дубоко израђене, јастуци на неоштећеним местима јасно показују лисне чашице. У прочељу између волута једна нежна вијуга тако је изведена, да се крајеви листова наизменце савијају у спирале, те тако дају утисак живахног покрета, који је још више појачан сенком дубоке позадине. На супротној страни је само један плитак низ лишћа. На косини импоста види се спреда добро израђен симетричан орнамент, позади је у плитком рељефу латински крст.

Сл. 22. — Састављен из два камена комада, дужина 0.80 *m*, ширина 0.50 *m*, висина 0.26 *m*, доњи пречник 0.40 *m*. Елементи капитела су потпуно погрешно схваћени: волуте су само јаче означене и изведене за три четвртине, јастуци ишчезнули, услед сувишног приближавања волута простор између јастука је сужен. Истина ту се налази нека обла

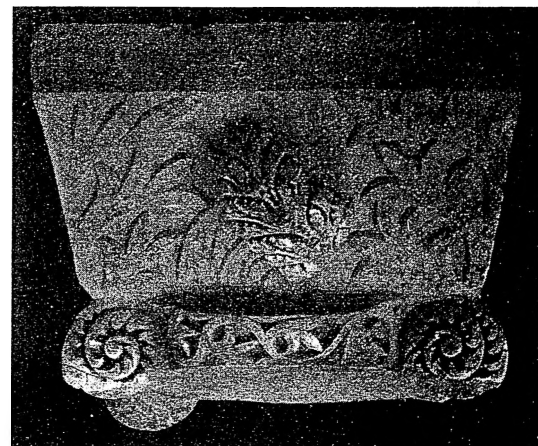
Сл. 22. — Импост-капител са емпора.

Сл. 23. — Импост-капител са емпора.

је у цркви у Дренову. Само с десне стране цео, иначе оштећен; висина 0.28 *m*, ширина 0.52 *m*, доњи пречник 0.34 *m*. Простор између волута украшен је симетричним акантовим листовима, који опкољавају један округао емблем, који се сада не распознаје. На косини импоста урезан је у венцу бисером украшен крст, а са стране су, према унутрашњости окренути, акантови листови.

Сл. 24. — Доле са десне стране одбијен, дужина 0.75 *m*, ширина 0.54 *m*, висина 0.38 *m*, доњи пречник 0.39 *m*. Капител има перјасте волуте са грубим лисним чашицама на јастуцима и просту лисну вијугу на дубокој позадини. Косину импоста испуњава по један симетричан полулист са стране, који није даље израђен. У средини одоздо ниче

Сл. 24. — Импост-капител са емпора.

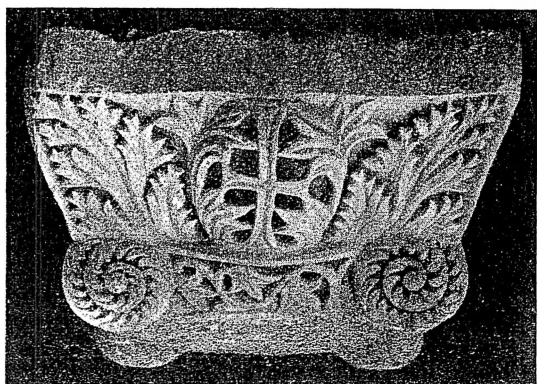
¹⁾ Упор. плетене корпе на капителу цркве у Kasr Ibn Wardân (средина VI. века) код Bulter, Princeton university expedition to Syria div. II section B part. I, стр. 34. сл. 30.

трећи лист, па се онда нагло савија, те изгледа као преломљен. Овај се утисак још појачава разноликом израдом горњег и доњег дела, који је од позадине готово одвојен. Средње ребро је избушено, али је остало као низ рупица. Истоветан начин обраде листа налази се и на капителима у Солуну (Св. Димитрије, Ески Џума); упор. Е. Weigand, Athen. Mitt. XXXIX, 1914. стр. 49.

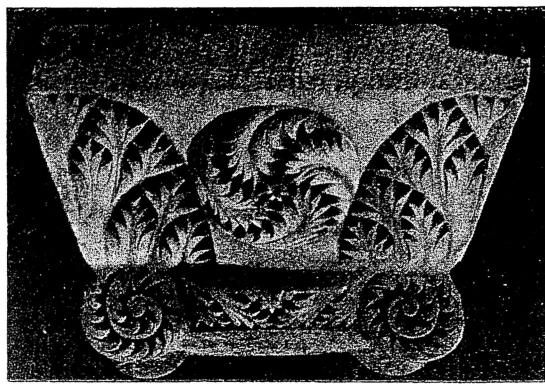

Сл. 25. — Стуб емпоре са импост-капителом.

напротив, унутрашње половине високо узвијене и сложене у цвет, а делови су им изрежкани и многоделни. Ово је потпуно самосталан покушај, да се са уметничким, од природе веома удаљеним облицима, постигне нови ефекат.

Сл. 26. — Импост-капител са емпора.

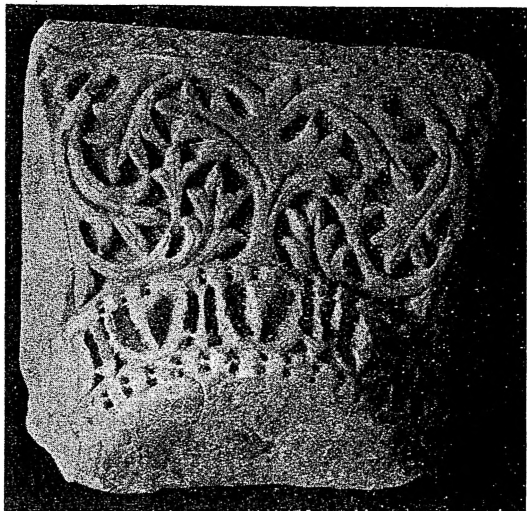
Сл. 27. — Импост-капител са емпора.

Сл. 26. — Дужина 0.79 *m*, ширина 0.57 *m*, висина 0.31 *m*, доњи пречник 0.35 *m*. Перјасте волуте на капителу спљоштене су, а јастуци су снабдевени стригилираним чашицама. Пругу вијуге, која је између њих, зарубљује одозго уска шипка оквира. Накит на косој страни замишљен је органски као пупољак са чашичним листићима. Полулистови су формирани од меких, широко-зупчастих уреза, код којих горњи урези пријањају уз дно, те испуњавају угао. Низ врхове

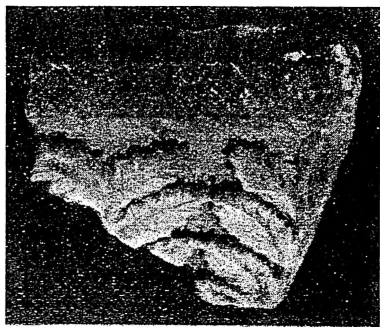
листова виси слободно обрађени латински крст, који се прилагођава кружној површини. Оштро назубљени листови чашице приљубљују се у елегантном завоју ивичним троуглима.

Сл. 27. — Дужина 0.75 *m*, ширина 0.57 *m*, висина 0.37 *m*, доњи пречник 0.35 *m*. Површина између перјастих волута украшена је са две симетрично поређане китице листова, које се од горњих углова шире доле према средини и тиме лепо наглашавају облину калатоса. На косини импоста изрезана су строго геометријски три дела, споља четвртине лукова сличне акротерама, унутра један круг. Тема, пупољак са чашицом, варирана је овде на веома дедуцирани начин. За умерено израсле пупољке узети су меки, перју слични, листови, који се могу прилагодити облини, а на саставу држе звездасти цвет; за чашицу узет је трновити акантус. Красне је ефекте постигао уметник полусенкама, које ефектно прелазе од светлога ка тамном, те и форме пластичније истичу. Особита је драж у томе, што слабо повијена ивична линија ипак још потсећа на органско порекло композиције, као и у додиру средишњег круга са луковима. На тај начин није средњи комад постао прост емблем нити је растављање форми тако далеко отишло да би елементи стајали један поред другог без узјајамне везе. Као знак доброга укуса може служити и то што је нешто од горње површине остало без украса. Не могу изнети још коју исто тако јако стилизовану обраду акантуса и читавог мотива, али она донекле опомиње на ону код пиластера у *S. Maria antiqua* у Риму, чију савршеност хвали Weigand; упор. *Athen. Mitt.* XXXIX, 1914., стр. 47. и таб. VI, 3, 6.

Сл. 28. — Импорт-капител са емпора.

Сл. 28. — До пола очуван, дужина још 0.39 *m*, ширина 0.49 *m*, висина 0.26 *m*, доњи пречник 0.34 *m*, сада у лапидаријуму Музеја Јужне Србије у Скопљу. Доња партија израђена је обло као гужва и украшена јајастом

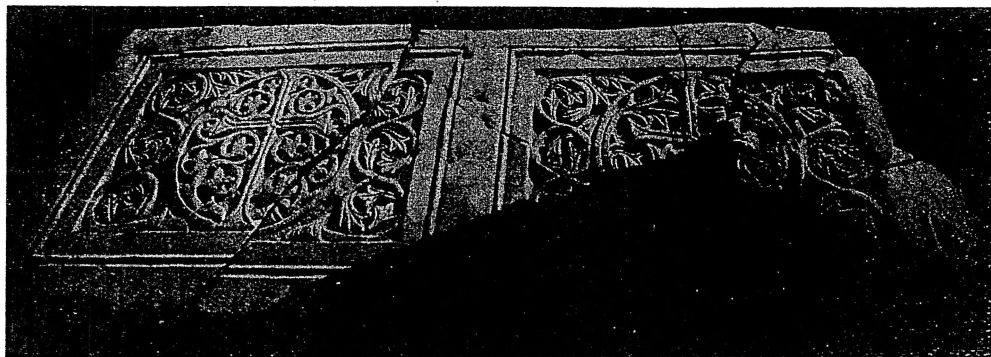
Сл. 29. — Одломак импоста са емпоре.

кимом, горе зарубљеним астрагалом, доле низом зрна. Овај гужvasti колут је реминисценција из јелинистичког доба, упор. на пр. капителе из Нимеса и из Јоније, које је Durm репродуковао у *Baukunst der Etrusker und Römer*, fig. 80 и 81. Импорт има само на прочељу крупан симетричан лисни орнамент. — Ту је већ започело стапање капитела са импостом, а само један корак у даљем развоју доводи до јустинијанског коцкастог капитела.

Сл. 29. — Одломак, дуг 0.23 *m*, широк још 0.25 *m*, висина 0.21 *m*, по својим димензијама припада емпори. То је у реду једини прави импорт, необичан по облику, јер му недостаје доња плинта; а исто тако је и необичног украса, јер су положени,

као прилепљени, љупки листови са избоченим ребрима, представљени потпуно натуралистички. Они подсећају на рано-римске радове, а касније порекло одаје то што се лист распада у перутке. Као што је споменуто, између стубова и емпора биле су уметнуте ограде, које с обе стране залазе у базе. — Интерколумнијум у емпорама износи просечно 2.00 до 2.05 *m*, побочни зарези у базама 0.05 *m*, из чега излази да је дужина плоча за ограду 2.10–2.15 *m*. И код ових делова

декоративне архитектуре знатно се мења материјал и квалитет рада. Уз богато орнаментисање делова од импортираног мрамора стоје скромни делови од домаћег кречњака са једноставним емблемима. Код свих је заједничко то, изузев једног јединог примерка, што су на полеђини углађени, а никада нису пробушени. Због тога је и било могуће уврстити овде и одломке и одвојити их од оних из ограда презвитерија. Понеке су плоче са доње подножне стране про-

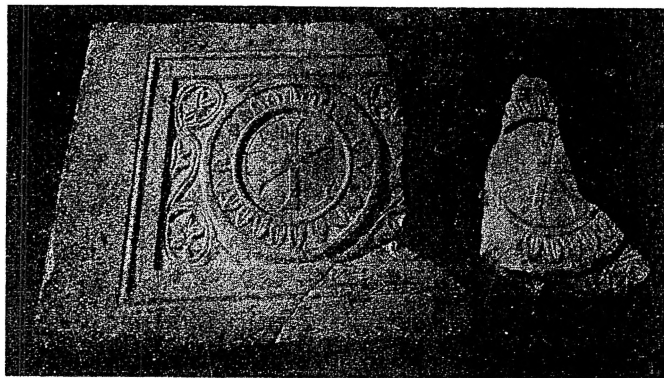

Сл. 30. — Ограда емпоре.

филоване, а то се једино може објаснити на тај начин да су биле постављене на тако исто профиловане базе. Изнад база стубова ограда је стојала слободно, неусађена у труп стуба, али су им поткровне греде морале бити причвршћене уз стуб. Рупе за клинове на горњој страни показују да је било таквих поткровних греда, и ако до сада ниједна није нађена. — Релефни украс је редовно подељен на два заокругљена, подједнако велика поља.

Пет таквих ограда су од обичнога кречњака, три од њих имају у пољима пљоснати латински крст, или сџм, или, као што је то често случај, опточен једним кругом. Код четврте је крст осмокрак, опасан кругом, а овај опет окружен грубом вијугом, којој је на унутрашњи вертикални оквир додата по једна схематски цртана птица. Пета ограда показује релеф на обема странама, спреда крст на кружној површини, позади крст сџм у пољу. — То је вашарска роба, док су мраморне плоче интересантне за историју типова.

Сл. 30. — Дужина 2.10 m, висина 0.80 m, дебљина 0.08 m, унутрашња поља у оквиру 0.71×0.44 m. Одломци, који на слици недостају, доцније су нађени. У маломе кружном оквиру стоје латински крстови са канелираним крацима. Кружна површина испуњена је симетричним вијугама, а споља опет окружена лозом, која се састоји од меколисног, дубоко изрезаног акантуса. Исти крој листа има лоза у десном кругу, док се за леву употребио украсни лист без ребара.

Сл. 31. — Ограда емпоре.

Сл. 31. — Висина 0.77 m, дебљина 0.11 m, десно одломљена. Орнаменти у пољима су строго симетрично уређени: шестокраки крст у облику медаљона на засвођеној основи, опасан венцем лишћа, па онда са обе стране просте лисне лозе, које својим шиљастим листовима пуне углове и празнине. Код десног венца недостаје унутрашња профилна шипка.

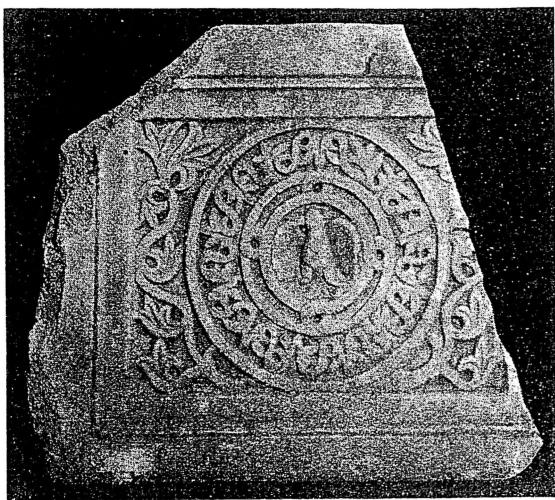
Сл. 32. — Висина 0.80 m, горе дебљина 0.07 m, а доле 0.10 m, оштећена и десно одломљена. У средини је као емблем орао са раширеним крилима, а око њега је уска, четири пута завезана кружна трака, па

онда широка трака лиснатог венца. Спољашње одсеке испуњава проста вијуга. Код венца је подела простора са шест пари палмовога лишћа тако рђаво изведена, да је горе, десно, остао празан простор, који је испуњен безначајним шарама. Рељеф је плитак, изгледа као притиснут лим, лисни венац из даљине даје утисак куфскога натписа.

Сл. 33. — Висина 0.80 m, дебљина 0.10 m, очувана нешто више него десна половина. Средњи круг је без емблема, те је потпуно испуњен симетричним лозама, а и споља је лоза са истим кројем лишћа.

Сл. 34. — Има са леве стране стару ивицу, док су остале стране обрезане, висина још 0.65 m, дебљина 0.10 m, дужина још 1.03 m, сада у цркви у Дренову служи као степеница пред царским дверима (adyton). Украс је до појединости истоветан са оним на претходној плочи.

Изнад аркада емпора горњи зидови били су испрекидани засвођеним прозорима. Као средњи потпорњи служе беле мраморне плоче, које на ужим стра-

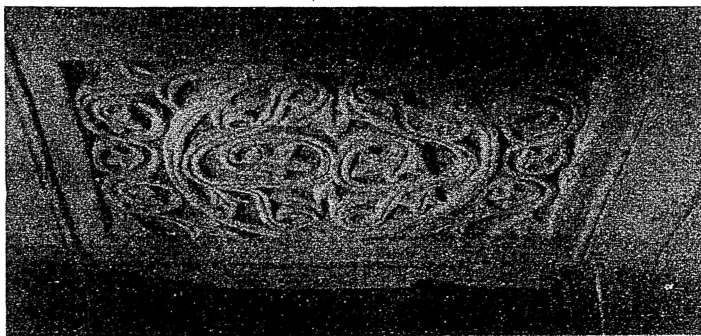

Сл. 32. — Прва половина ограде емпоре.

Сл. 33. — Друга половина ограде емпоре.

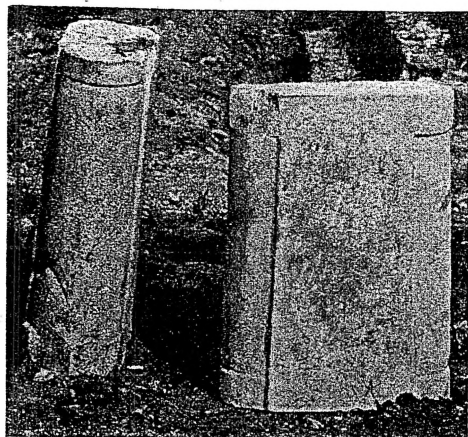
нама имају полустубове (сл. 35.) и комаде импоста делом од црвеног делом од белог мрамора са полукапителима, који одговарају полустубовима (сл. 36).

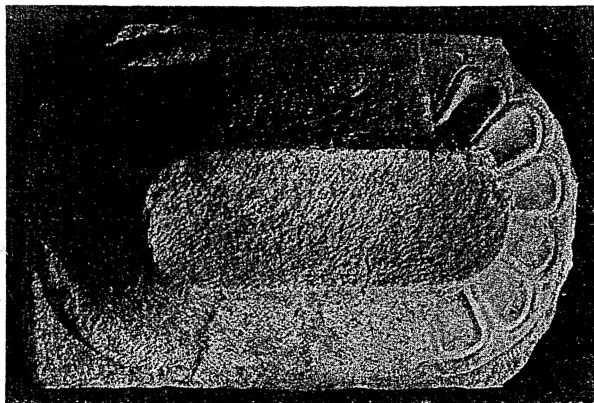
Сл. 34. — Ограда емпоре, употребљена као степенице.

Полукапител је на предњој, вероватно спољној, страни редовно украшен са орнаментом у облику луле. Потпорњи су високи 0.60 до 0.81 m, дебели 0.19

до 0.24 m , према горе мало конвергирају и тамо имају ширину од 0.52 до 0.58 m . Код импоста висина се креће између 0.21 и 0.30 m , горња ширина од 0.70 до 0.84 m , доња од 0.50 до 0.55 m , дебљина горња од 0.43 до 0.52 m , доња од 0.17 до 0.30 m . Из ових мера излази да је максимална висина прозора, заједно

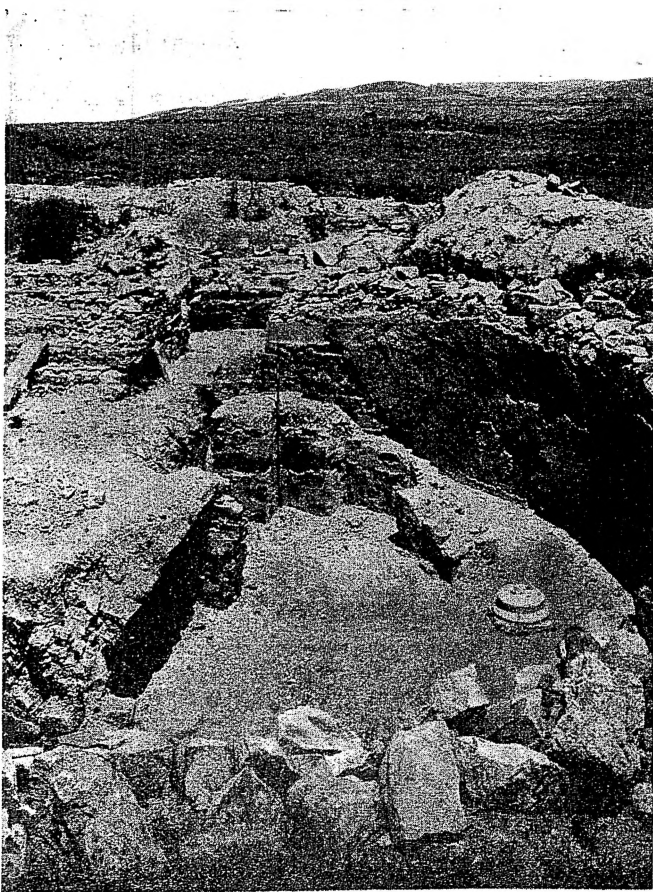

Сл. 35. — Стубови прозора.

Сл. 36. — Импост прозора.

са луковима, 1.50 m . Ове је с погледом на величину цркве мало, али је ова несразмера можда тиме изглађена што је непрекидни низ прозора, без међу-

Сл. 37. — Поглед у конфесију.

зидова, осветљавао просторије. На ширим странама потпорња свуда се виде трагови малтера, по којима се може закључити да је постојала транзена. Да ли је таквих прозора било и у побочним лађама знаћемо тек онда, кад се оне очисте. Да је и тамо било степеница до емпора, о томе се за сада само мож слутити.

Тешко је дати потпуну слику грађевног стања апсиде и олтарног простора, пошто је првобитно стање измењено многоструким презиђивањем и дозиђивањем. Апсида је избочена у правилном полукругу са унутрашњим пречником од 9.75 m , а и споља је полукружна. Зид од 1.33 m дебљине пробијали су засвођени прозори. Подупирачи и импости су истог облика као и код других прозора, високи 2.65 m ($= 2.35 + 0.30\text{ m}$), а импост својом ширином од 1.32 m достиже дебљину зида. Било је три прозора. Зид апсиде споља је откопан до темеља. До 1.40 m изнад темеља издиже се лепо оле-

пљен стари зид, а даље је мање брижљива оправка и без лепа. Према томе излази да се спољни ниво морао једном јако уздигнути, а можда је то учи-

њено у намери да се зид апсиде осигура на стрмини. — У шупљини апсидиног простора, а у размаку од 1.00 m узидана је *confessio* (сл. 37). Према олтару затвара је прав зид, на коме се налазе два отвора од 1.25 одн. 0.95 m ширине. Зид се на крајевима савија у полукруг, те се у темељу рашчлањује у аркаде, чији пролази износе 0.86 m ширине. Под конфесије лежи за 1.75 m испод пода презвитерија; ова је разлика у висини у последњем стадијуму грађења отклоњена двема простим земљаним рампама. Изнутра су у зиду нише, две по 0.96 m , а трећа 2.10 m ширине. Доњи праг ниша уздигнут је за 0.22 m од пода. Нише ни зидови нису били обложени мрамором, већ су глатко малтерисани и, као што се из оно мало остатака види, обожени. У погледу грађења могло би се следити утврдити. Од стубова, који припадају трима различно профилованим базама (в. пресек сл. 7, 3—5) нађен је један комад од белог мрамора, горе и доле одбијен, висина је још 1.25 m , горњи пречник 0.35 m , доњи 0.41 m . Према томе може се рачунати да је висина стуба била око 2.40 m . Ови су стубови имали импост-капители. Нађен је само један, али је он бар цео очуван (сл. 38.). Израђен је од кречњака, висина 0.22 m , доња површина $0.25 \times 0.205\text{ m}$, а горња $0.42 \times 0.35\text{ m}$. Између волута овога капитела налази се украс у облику корпе или чашице, косина импоста украшена је листовима сличним лули, који су у дијагонали са леве доње стране према десној горњој сломљени. И на супротној страни капител је украшен, косина је празна, а на дужим странама од волуте до волуте иду траке. По рупама за зглобове види се да је између зиданих лукова и импоста био уметнут још један међучлан. Не рачунајући њега, излази нам висина од пода до врха лука 3.25 m (= база $0.20 +$ ступ $2.40 +$ импост-капител $0.22 +$ висина лука 0.43 m). Унутрашњост је озго затварао раван дрвени кров, на коме је споља био под од терака. Комади греда и терака нађени су у рушевинама. Под питањем је да ли је и уски простор између конфесије и апсиде био прекривен. Трагови свода нису се нигде нашли, али је могуће да је равна таваница од греда била причвршћена у зидове апсиде.

Сл. 38. — Импост-капител из конфесије.

Сл. 39. — Лисни капител балустраде.

При реконструкцији потребно је наћи место за још неколико стубова и мраморних облога. Ја бих рекао да су ови стубови од украсне балустраде, која је на прочелном зиду конфесије, као на круни, ишла од једног до другог угла апсиде. У рушевинама апсиде била су четири комада од стубова са простим овратницима, висина $1.38, 1.37, 0.73, 0.38\text{ m}$, горњи пречник 0.25 до 0.16 m , и један пети, горе и доле одломљен, висине још 1.40 m , горњи пречник 0.26 m , доњи 0.27 m . Према томе је укупна висина стуба била око 1.80 m . С тим се слажу остаци од четири слична капитела, један је од њих (сл. 39.) висине 0.18 m , доњи пречник 0.18 m . То су прости лиснати капители, како их описује А. Riegl, Spätröm. Kunstindustrie (ново издање 1927.) стр. 71., сл. 9. Затим овамо долазе и три базе, једна (сл. 7, 6), чија се висина према одломцима може прорачунати на 0.18 одн. 0.145 m . Без архитрава, који би је завршавао, база је дакле била висока 2.10 до 2.20 m (= базис $0.18 +$ ступац $1.80 +$ капител 0.18 m).

Многобројни одломци од мраморних облога нађени су разбацани у средњој лађи и у конфесији. Пошто је рељеф већином превучен слојем терака, те су плочице свакако по други пут употребљене да се њима поправе оштећена места у патосу. Судећи по малим димензијама, оне првобитно нису могле стајати ни на венцу куполе нити на високим зидовима, па ни у унутрашњости конфесије, пошто тамо није нађено мраморних облога. Али оне добро пристају уз фасаду конфесије, која је и на другим местима била скупоцено украшена. Мора се претпоставити да је данас до олтарског пода срушени зид фасаде био у горњем

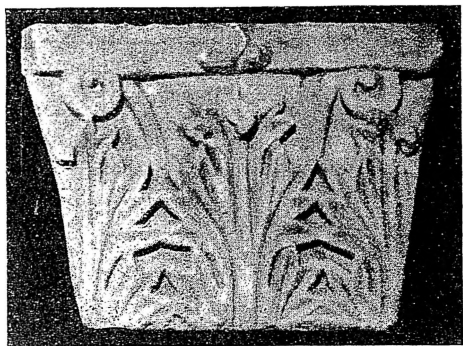
Сл. 40. — Облога зидног пиластра.

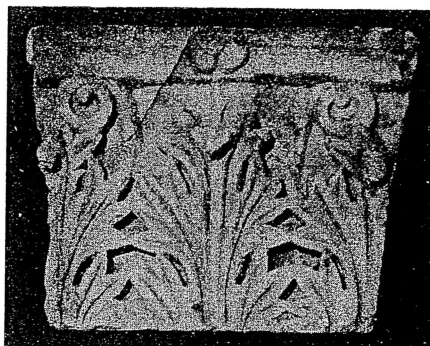
Сл. 41. — Облога зидног пиластра.

делу рашчлањен пиластрима. Нашли смо осам плоча које су облагале капители пиластра, затим остатке архитрава и једнога гесимса. Од капителних плоча две су очевидно сполије, а остале имитације; пет их је лежало у опсегу конфесије, што такође говори да су припадале овоме делу црквене грађевине.

Сл. 40. — Висина 0.30 m, ширина 0.23 m, дебљина до 0.05 m, на вертикалној страни, где се дотицала друге плоче, косо отесана. Између усамљених акантових листова дижу се чашице са двоструким хеликсама, а прутећ над њима означаје ивицу трупа капитела. На абакусу лисна чашица обавија истурени део, а петељка чашице допире до хеликса. Према кроју акантовог лишћа

Сл. 42. — Облога зидног пиластра.

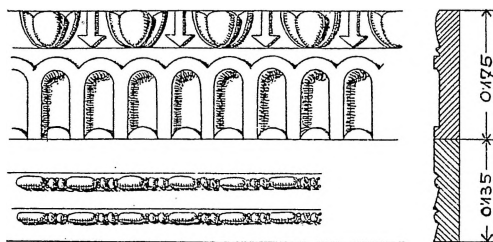
Сл. 43. — Облога зидног пиластра.

можемо овај комад ставити у доба око 200. године после Христа. Истој раној епохи припада и један други комад, који нема хеликсе.

Сл. 41. — Висина 0.30 m, ширина 0.33 m, дебљина до 0.06 m. Акантус је широко протегнут, врхови се странама додирују те праве дубоко осенчене фигуре које карактеришу позну антику. Хеликсе су већ постале неорганске аплике. Избочени део абакуса је у облику малог медаљона на коме је орао.

Сл. 42. и 43. — Два парна комада, висина 0.25 m, ширина 0.34 m, дебљина до 0.06 m. Акантус и проста хеликса израђени су као и на сл. 40., а за испупчење је на једном месту употребљен тролист а на другом четворолист. Остала три комада су, изузев незнатних разлика, потпуно једнака.

Плоче архитрава, висина 0.135 m , дебљина 0.035 m , имају три фасције, које су раздвојене са по једним астрагалом. Гесимс, висина 0.175 m , дебљина такође 0.035 m , има две пруге, доле су усправни жљебови а горе јајаста кима (упор. сл. 44).

Сл. 44. — Делови архитрава и киме из конфесије.

Наласци нам дају мало обавештења о унутрашњој опреми цркве. Реликвије, које су се некад овде поштовале, однете су заједно са њиховим спремиштима, преостала је само једна лобања. Бронзани рукав једнога светњака и тучета разбијених плавих чашица — то су остаци „вечите светлости“. Отвори, кроз које се из олтара могло видети у унутрашњост конфесије, затворени су пробијеним транзенама од шкриљца, што је свакако јефтина замена некада бољих комада из мрамора. То су познате *fenestellae confessionis*. У последњој фази зидања ови су прозори зазидани до висине презвитерија, док су раније допирали до пода унутрашње дворане. То се види по сликању апсидног зида као и наспрамних заокружених зидова. На послетку тамо су прости земљани насипи водили с обе стране узвишенога презвитерија аркадама конфесије. Али сликање, местимице имитација мрамора, иде до испод рампе. Старије грађевинско стање, када су конфесија и презвитериј лежали од прилике на истој висини, мораће касније ископине разјаснити. Близу темена апсиде могао сам још распознати неке записе у зиду. У једној колумни пише курзивним словима $\sigma\tau\alpha\upsilon\rho\iota[\alpha]|||/\sigma\tau\alpha\upsilon\rho\iota\alpha|\pi\acute{\epsilon}\nu\tau\epsilon|\sigma\omega\tau\epsilon....|\pi\acute{\epsilon}\nu\tau\epsilon$, — дакле попис заветних дарова, крстића и пет других предмета, које ја, и поред тога што су јасно написани, нисам могао да објасним. Недалеко од тога друга рука урезала је датум $....\iota\upsilon\delta(\kappa\tau\iota\omega\nu\varsigma)....|....\alpha\mu\iota\chi....$.

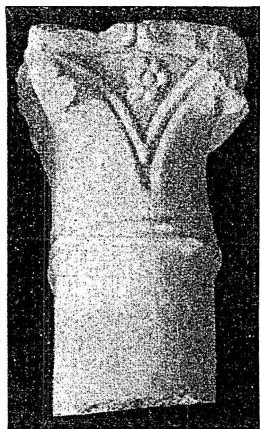
Гледана из средње лађе, конфесија је изгледала као зид, висок 2.50 m , пошто се зиду изнад лукова аркада, заједно са таваницом, мора додати бар још 1 m . — Поред свих недостатака, које има овакав начин рачунања, ипак је сигурно да седишта свештеника, која иначе иду уз лук апсиде, нису могла бити на „крову“ конфесије.

Купола апсиде била је украшена мозаиком, од кога су прикупљене многе коцкице од стакла и шаренога камења. Фино полиране округле плочице од црвенога мрамора сведоче да је било и интарзије на зиду.

У свом последњем облику имао је презвитериј зидан олтар и часну трпезу у облику ковчега, како је то већ било уобичајено у средњем веку, са основном површином $1.70\text{ m} \times 1.20\text{ m}$. Осим најнижих делова подзида и остатака камена шкриљца од његовога облагања, све је остало разрушено. У угаоном комаду једне фино полиране плоче од црвеног мрамора још се одржао један остатак мензе. Она се познаје по карактеристичном профилу (сл. 7, 7), а да је припадала трпези у облику ковчега види се из тога што јој с доње стране недостају израђена удубљења. Са страна трпезе уздиже се по један подзидан подијум са четири степенице (висина 1.20 m , основна површина $3.00 \times 2.20\text{ m}$), који је био обложен шареним мрамором; то су била седишта за свештенство. Ово није никакав уобичајени облик, него је постао из нужде, пошто је уобичајено место за епископа и асистенцију заузела confessio. Ту аналогију можда дају обадве βαδρα у базилици у Никополу; упор. Philadelphus у 'Αρχ. Ἐφημ. 1917. стр. 49., сл. 24.

Према димензијама и материјалу долазе заједно одломци од четири стуба, који су лежали у презвитерију. Они су од зеленог мрамора са пругама, дебљине 0.33 до 0.39 m , а горе имају просте вратне чланке. Најдужи комад трупа износи 1.65 m , док би укупна висина била нешто мало виша од 2.00 m . Код три стуба очували су се горњи делови и они, одмах испод краја, имају по једну рупу за усађивање металних шипки, док код онога најдужега, осим овога,

постоје још две мање рупе, које се налазе за 0.75 m ниже. Нема сумње да су ови стубови држали џиборијум над трпезом. Јер, прво, има их таман четири, а затим горње рупе служе за шипке од застора, а доње за чивије или куке, које су држале сабрана вела. Базе ових стубова нису нађене, као ни делови крова од самога џиборија. Комади мањих стубова од белог и црвеног мрамора, са многочланим базама и простим лиснатим капителима, припадају столовима за служење, без којих се није смело бити. Сл. 45. приказује један од ових стубова од црвеног мрамора. На ужој страни деснога подијума, према апсиди, 15 cm испод последњег пода, усађена је у старији *terrazzo* једна камена плоча са округлим исечком. Ту је некад стајала, подупрта нижим стубом, *piscina* за водицу или *discus* за свеће.

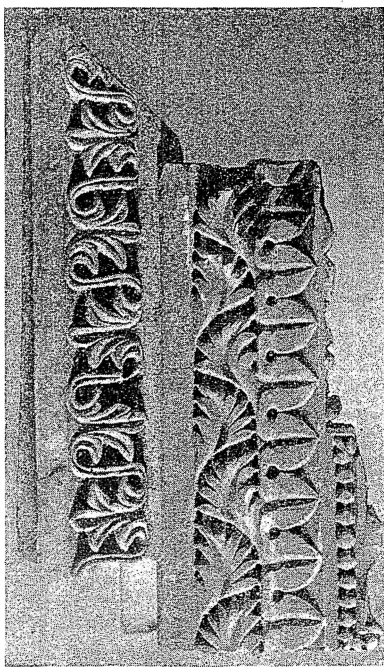

Сл. 45. — Стубић
стола.

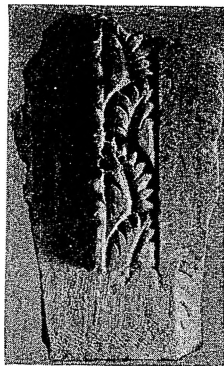
Ограђени простор презвитерија износи изнутра 9.60 m ширине и 4.50 m у дубину. Подлоге оgrade остале су на своме месту, са стране *spolia*, међу којима је по једно седиште из позоришта; према западу су лепо профиловани комади од црвеног мрамора, а из њихове средине стрчи мала *schola cantorum* (упор. профил сл. 7, 8.) Изгледа да су ови комади узети из првога периода грађења, а да су побочне подлоге тек доцније додате. Ограде су имале пробушена и израђена поља, те се зато ниједна у целини

није очувала, нити се која тачно по мери могла реконструисати. Уз то долази да су оgrade у последњем стадијуму грађења разним додацима преудешаване за иконостас. На ово упућује база, која је делимично постављена на леви зид стилобата, пошто су уклоњене праве подлоге за стубове, одн. седишта из позоришта (в. стр. 40). Ова база лежи тачно у удубљењу подлоге оgrade, а њој

ваља одговара друга на десној страни стилобата. Тиме што је презвитериј потпуно одвојен од црквене лађе постале су ове побочне оgrade сувишне те су се, у колико су се сачувале, могле употребити за изградњу иконостаса. Кад су уклоњене излишне оgrade, изравната је уска пруга између њих и зидова стилобата и снабдевена са тераком, који је сада био на истој висини са подом презвитерија. Пошто су у пре-

Сл. 46. — Део оgrade са
пиластром.

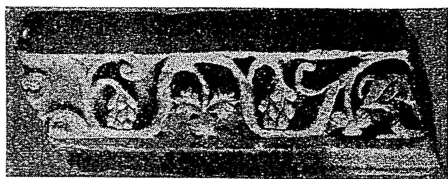
Сл. 47. — Доњи угао
оgrade, сл. 46.

Сл. 48. — Друга страна
оgrade, сл. 47.

звитерију нађене оgrade, стубови и украсни архитрави морали бити саставни делови иконостаса, то смо у могућности да створимо приближну представу и о овоме — у средњовековној цркви Македоније с правом истакнутом делу грађевине — иако је он тако разрушен.

Лако је одвојити оно што потиче из старе, првобитне градње црквене, оно што је добро, од онога каснијег. Старије ограде имају подједнако украшене пиластре и покровне греде. Као што се на обло израђеној спољњој површини види, између пиластера стајали су стубови; упор. попречан пресек сл. 7, 9 и 10. Свега се сачувало остатака само од шест ограда ове врсте.

Сл. 49. — Греда над плочом ограде.

Сл. 50. — Друга страна сл. 49.

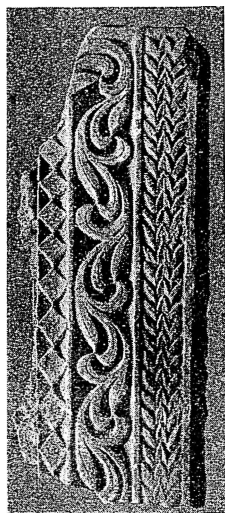
Сл. 46. и 47. — Лево пиластер са косином, на којој је лежала гредица (сл. 49.); висина 0.52 m ; уз то један аналогни комад који није на слици дат, а чија је висина још 0.45 m , и још један други који је куповином доспео у Берлински Kaiser-Friedrichmuseum (упор. O. Wulff — W. Volbach, Altchristl. Bildwerke III, стр. 9. бр. 6839). Украс се састоји из акантовско-палметске вијуге на дубоко израђеној подлози. Плоча ограде усађена је у жљеб, висина још 0.52 m , осим тога сачуван је још доњи десни угаони комад (сл. 47.), висине још 0.44 m , споља дебљина 0.105 m , у пољу 0.035 m . На оквиру се појављују у лучним сегментима оштро назубљени листови, необично извијени и наизменично поређани. За овим долази киматион и једна зрнаста шипка, али ова не иде непрекидно, већ је издељена. Сл. 48. приказује супротну страну доњег завршног комада са истим декорацијама, само што ту споља лисната шипка долази место „слободне вијуге“. Висина ове ограде била је преко 1.00 m .

Сл. 49. — Комад гредице над плочом ограде, висина 0.14 m , дужина 0.51 m , горња ширина 0.26 m , доле, где пролази жљеб, 0.11 m . За украс спољне стране служи лозна вијуга, па је у једној од њених увојака уметнута животиња (лав?) у седећем положају. Наличје, сл. 50., украшено је са простим лисним орнаментом.

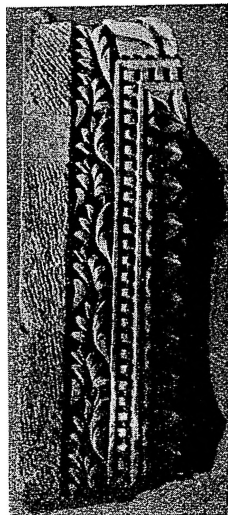
Део гредице над плочом ограде, висина 0.18 m , дужина још 0.12 m , горе ширина 0.24 m , доле 0.15 m . Због разлике у димензијама не припада претходнима, и ако је иначе декорација иста, спреда опет лоза, овога пута са зедем у скоку; позади орнаменти лишћа.

Сл. 51. — Десни горњи угао плоче од ограде, висина још 0.62 m , дебљина 0.125 m , споља још остатци клина којим је била усађена у пиластер. На оквиру двоструки низ маслиновог лишћа, затим елегантна, живахно компонована вијуга, код које се редовно по три листа спајају у увојак, напослетку низ ромбова (сл. 52), понавља се лишће са сл. 47., па онда долази слаб низ зрна и киматион.

Сл. 53. и 54. — Десни доњи угао једне оградне плоче, висина још 0.47 m , дебљина на оквиру 0.13 m . И овде се украс састоји из двострукога низа листова, низа

Сл. 51. — Горњи угао оградне плоче.

Сл. 52. — Друга страна, сл. 51.

зрна и киматиона, а на супротној је страни лисна лоза, каква је позната са римских надгробних стела, и један астрагал. Унутрашње поље има кружни орнамент. Ивични комад једне оградне плоче, висина је још 0.16 m , дебљина на ивици 0.09 m , спреда украшен грубом лисном лозом, астрагалом са двоструким стре-

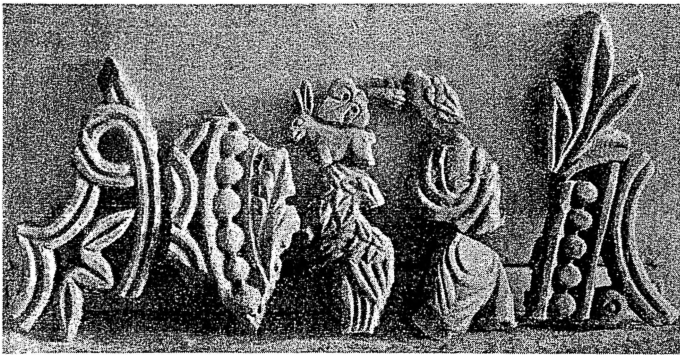
Сл. 53. — Доњи угао оградне плоче.

ластим лишћем и киматионом; на супротној страни су само астрагал и киматион. — Да поменемо још један комад, који, и ако није аналоган, ипак овде долази.

Осим тога нађени су мањи комади оквира од других двају плоча од оgrade и велики број остатака пробушених унутрашњих поља, и међу њима птице, четвороножне животиње, па и људски ликови поред разноликих вијуга и орнамената. — Избор ових даје сл. 55.

Сасвим су друге врсте и очигледно из познијега доба

делови оgrade, који су нађени при уклањању рушевина непосредно пред апсидом. Из ове групе дајем слику једнога комада, на коме се одмах јасно примећују нарочите одлике.

Сл. 55. — Одломци перформиране оgrade.

Dalmatien, I таб. 63, део гибела из Книна (око 900.). — Појава таквих комада даје нам право да сродне скулптуре, које су доспеле из наше цркве у Дреново, сматрамо да овде спадају. — Њих је већ Б. Филов публикувао, те могу у главним цртама да пратим његов опис на основу слика, које ми је љубазно уступио професор Glück.

Сл. 57. — Филов, таб. IV, 5. десни доњи део оградне плоче са пиластером у једноме комаду, висина још 0.57 m, попречан пресек $0.18 \times 0.18 m$, дебљина плоче 0.09 m. Горе је пиластер заравњен. Украшена је само предња страна: између астрагалних шипки два касетама слична поља, а над њима двострука кружна плетеница; за попуњавање употребљени су јако стилизовани цветови, горе крстић са прикаченим колутима.

Сл. 58. — Филов, таб. IV 6, леви доњи део оградне плоче са пиластером израђеним на истој комаду, висина је још 0.43 m, попречни пресек $0.17 \times 0.16 m$; приказује геометријску вијугу наизменично распоређену.

Сл. 59. — Филов, таб. IV, 3, архитрав лево одломљен, дуг је још 0.97 m, висина спреда 0.24 m, позади 0.14 m, ширина горе 0.52 m, доле 0.43 m; упор. прорез сл. 7, 2. Горњи део има спреда бразду

Сл. 54. — Друга страна, сл. 53.

Сл. 56. — Висина је још 0.12 m, ширина 0.16 m, дебљина 0.035 m, позади гладак. Представљена је птица која држи лист у кљуну, а у канџама змију. Ова је орнаментика добро позната, а паралеле јој се налазе често и у рано средњовековној уметности Далмације; упор. на пр. В. G. Kowalczyk, Denkmäler der Kunst in

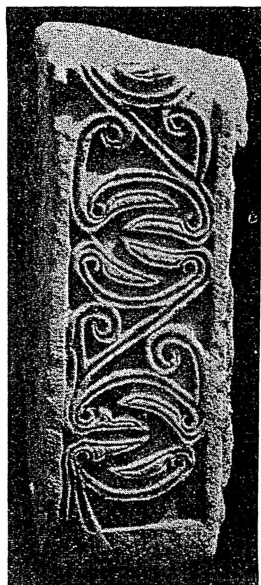
Сл. 56. — Рељефна плоча од иконостаса.

0.05 *m* широку, а 0.035 *m* дубоку. Површина доње стране брижљиво је углачана, док је горња остала груба. Десно на крају бразде је округла рупа за клин. Рељеф садржи крст са увијеним крацима; на попречним крацима седе две птице. Десно од крста, крај жбуна, лежи нека фантастична животиња, па онда долази косо постављен биљни орнаменат; лево стоје два дрвета с плодовима, спојена једном траком. Ова трака се губи у једној, сада одбијеној, розети. Крст, биљке, дрвеће, трака — све је то начињено од тро-пругастих елемената.

Сл. 57. — Десни доњи део пиластра ограде.

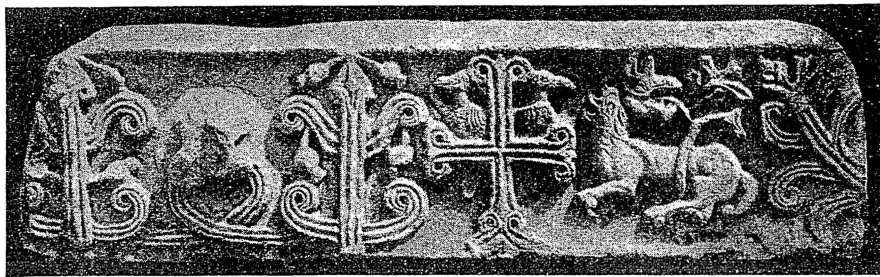
Сл. 60. — Филов, таб. IV 4, архитрав десно одломљен, лева наслона површина глатка, истог попречног размера као и сл. 59., само спреда 0.24 *m* висок, дуг још 0.53 *m*. На рељефу је плетени крст, а десно од њега грифон у скоку. Горе у бразди на левом крају пробушена је рупа за клин, доња површина опет углачана, горња храпава. Упркос мањим разликама у висини, оба комада припадају истој грађевинској врсти. Можда онај лепи, у презвитерију нађени, капител (сл. 61) припада стубовима, који су некада носили овај архитрав. Површина његовог абакуса (0.48 *m*²) таман би пристајала за доњу страну архитрава. Дабогме да се овде ради о поновној употреби знатно старијег јонског капитела. — У иконостас убра-

Сл. 58. — Леви доњи део пиластра ограде.

јам још два аналогна лучна комада, који се данас налазе у дворишту Куршумли-хана у Скопљу, поред капитела (сл. 12).

Сл. 62. — Комад савијеног архитрава од белог мрамора, висина 0.30 *m*, дебљина 0.22 *m*, пречник одговарајућег полукруга (споља мерено) 1.95 до 2.00 *m*, само с прочеља украшен. Тамо је на дубокој основи смештена лепо изведена

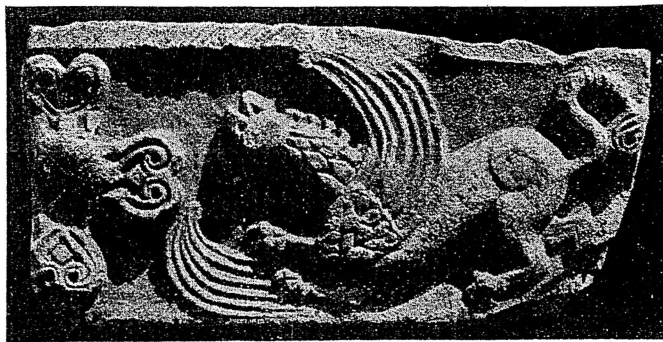

Сл. 59. — Део архитрава од иконостаса.

вијуга са парно поређаним чашастим листићима, чија се ребра у финим линијама, изгледа, враћају полазним местима. Унутрашњи крајеви вијуге имају разне облике (четворолист, пупољак, плод). Брижљиви рад још се верно ослања на класичну традицију, ипак рано-византијско постање одају палметасте листови акантуса са фигурама дубоко осенчаним, које праве врхови листова.

Сл. 63. — Димензије као и код претходног комада; и овде је само прочеље украшено. Дно је мање удубљено, а двострука тракаста вијуга пружа се тако да постају неправилни шиљасти овали. Углови су испуњени листовима чије се петељке на укрштању тракастих вијуга још посебно завезују; овали су украшени

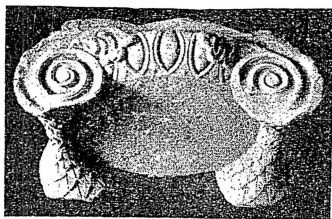
лисним елементима, који делимично произилазе од расцепкане палмете. Лисне петељке такође праве завеске. Стилистички ова вијуга иде у исти ред у који и украс пиластра, сл. 57., а вероватно да ће бити и из истог доба. Старији комад мора да је пренет из орнаменталне архитектуре ограда презвитерија, и ја бих рекао, да је у своје време припадао луку над улазом у малу *schola cantorum*. Када су израђене преграде за иконостас, та су врата остављена и

Сл. 60. — Други део архитрава од иконостаса.

још двоја побочна додата. Једним од ових побочних врата припада овај потоњи комад. У своме распореду иконостас се слаже са оно мало иконостаса што су од камена прављени и очували се (упор. J. Strzygowski, *Amida*, сл. 130. и 131.). Изнад ограда, које су делили стубови, дизао се други ред плоча, па је долазио архитрав, у чији је жљеб усађен други спрат плоча. Троја врата, како то обреди захтевају, имала су лукове. Према стилу познијих додатака иконостас је уређен најраније у 8. веку после Христа.¹⁾

У десном одсеку средње лађе близу презвитерија леже темељи амвона, чији основ дајем у прилогу, а слику под бр. 64. Осим оне стране што је окренута олтару, сви остали темељни каменови имају споља исти профил као и подлога ограда презвитерија, и висина им је иста; упор. сл. 7, 8. Отуда се са приличном сигурношћу може закључити, да су амвон и ограда рађене у

Сл. 61. — Јонски капител.

Сл. 62. — Средњи део лука једних врата.

Сл. 63. — Угаони део лука једних врата.

истој радионици. Неки од комада начињени су из сполиа, као што је онај полуокругли средњи комад према десном стилобату, који је направљен од камена једнога војничкога гроба; понеки су оштећени, а једног у средини нема.) Горња површина темена је узан правоугаоник ($6.15 \times 1.32 m$), који у средини дужих страна има по једну облу избочину, тетива лука $1.25 m$, висина $0.30 m$. Од горње архитектуре сачувало се толико остатака да треба покушати реконструкцију. При томе ће добро послужити трагови стајалишта и рупе за клинове, у колико оне нису служиле само за причвршћивање каменова у темељу. По

¹⁾ Осим примедба Б. Филова, између осталог, упор. K. Holl, *Die Entstehung der Bilderwand in der griechischen Kirche*, Archiv f. Rel. IX 1906, стр. 365 и д., и J. Strzygowski, *Amida*, стр. 214. д.

њиховој подели одмах се види да су на крајевима ужих страна имали по један пиластер, да су унутра стајала четири јака потпорња, док је средина била слободна. Између потпорња и пиластера биле су плоче оgrade. Потпорњи су држали платформу на којој је била ограда са кратким равним крилима, које на крају завршују пиластри.

Нађена су два од оних пиластера што су били постављени на угловима темена, разуме се далеко један од другог. Горњи део једнога (сл. 65.) лежао је у рушевинама на самоме амвону. Он је квадратан са попречним пресеком (0.27 m), горе се завршава округлом главицом украшеном астрагалом и слабим заглавком, испод кога се у прочељу види симетрични лисни орнамент с обе

Сл. 64. — Темељи амвона с јужне стране.

стране венца, који је ограђен зрнастом шипком, а продужује на обема суседним површинама. Спреда су израђена два камена декоративна стубића. Нађени комади стуба, који још нису састављени, пристају један уз други, али се после 0.42 m разилазе тако да облик базиса остаје непознат. Одговарајући комад, такође доле одломљен, снимио је у своје време Филон у Дренову, на и. м. таб. IV 1, овде сл. 66. На задњој страни ових пиластра су жљебови, у које су биле усађене плоче оgrade. Ако пиластре поставимо у одговарајуће рупе, онда је њихово међусобно одстојање 0.70 m , т. ј. ширина степеница, док размак између пиластра и она четири унутрашња потпорња износи око 1.50 m . Није било лако реконструисати ограду, пошто су до сада нађени само комади две ромбичне и једне троугаоне плоче; напротив лакше је било реконструисати платформу са заобљеном оградом. Недостају унутрашњи потпорњи, па се отуда не може ни дати тачна висина. Али се размере ипак приближно дају одредити, пошто углови ромбичних плоча и дужина степеница дају висину платформе и оgrade, и то од прилике 1.20 m . Сва детаљна посматрања доводе до реконструкције, каква је дата у прилогу.¹⁾

¹⁾ Цртеж је израдио архитект инж. Egon K. Friedinger са катедре професора Theuer-а на Вишој Техничкој Школи у Бечу.

Место ромбичним плочама може се одредити по томе што свака од њих има заобљен горњи руб, за који се при пењању придржавало руком. Њихови су оквири различно орнаментисани. Лева плоча на слици има споља орнамент са класовима, па онда киматион, а десна је са шематизованим листовима, између којих су паунови. Орнаменат са класовима и киматион налазе се и на одломку троугаоне плоче. Као и средња партија темеља, тако се и платформа састојала из три комада камена, два већа са стране заобљена, и једнога мањег, ужега, који је био међу њима. Очуван је само један од већих комада, дужина 1.95 m , висина 0.37 m , ширина 0.71 m , он је од белог мрамора; види пресек на прилогу

Сл. 65. — Пиластер са ограда амвона.

Сл. 66. — Горњи део пиластра амвона.

десно. Доња му је страна углачана, горња груба, с обе стране косо отесан ради усађивања потпорања. Богато украшена предња страна има горе киматион истог облика као и онај на оградама, онда долази лисна лоза окружена астрагалом, а доле снажна јајаста кима. У једном завоју лозе види се пас у трку; а одговарајући завој са сличном фигуром — то би био на заобљеном делу четврти с леве стране — одломљен је. Угао пресеца орнамент, те се овај, ваљда, настављао на изгубљеном комаду. С горње стране виде се четири рупе за клинове у правој линији и две близу темена лука. Ту је била причвршћена ограда са своја оба равна крила. У овима, т. ј. у крилима, уз пиластер (пречник 0.14 m) са заобљеном главицом на истом комаду израђена је плоча ограда, која је пробушена. Њен је оквир украшен лисном гирландом, каква се често виђа на римским надгробним плочама. Горе, између оквира и унутрашњег поља додата је и једна украсна трака од три палмете акантусова облика. Заобљена плоча ограда постављена¹⁾ је у косо и са два нарочита клина осигурана од помицања. Према сачуваним остацима висина износи око 1.20 m , ширина се може одредити тиме, што јој је орнаментом оквира горе и доле означена средина. Оквир има најпре винову лозу са гроздовима и птицама, које кљуцају бобице грозђа, па онда киматион и астрагал, а средње поље има кружни орнамент шупље израђен. На три комада оквира, и то са задње стране, има грчки натпис; види доле стр. 44. Из тога се види да је ова ограда направљена од једне велике стеле. Докле оквир допире дотле је натпис и сачуван, па је после издубљивањем средњег поља уништен.

¹⁾ Госп. инж. Friedinger има и једно друго решење, према коме је између заобљеног и равног дела ограда уметнут пиластер, означен на његовом цртежу тачкастом линијом. — Прилог, у основи.

У очуваном комаду платформе био је ужљебљен и клином углављен онај средњи комад кога сада нема, а који је, вероватно, на исто тако прост начин био везан и са трећим комадом. Због овакве врсте везивања изгледа вероватно да је средњи комад био од дрвета. Не можемо знати да ли је простор између потпорња био отворен или преградама затворен. По изради, а нарочито у погледу конструкције платформе, нашем амвону је врло сродан један знатно млађи, који је ископао у цркви Св. Тита у Гортину на Криту А. Орландос; упор. *Ἐπετηρίς τῆς ἐταρείας Βυζαντινῶν σπουδῶν* III, 1926. стр. 312 и д., фиг. 8. и 9.

Према амвону, а у оси средње лађе, очувало се нешто мало неоштећенога патоса, и то крст у медаљону у квадратастом оквиру. Крст и оквир су од шкриљастих плоча, али је основа од шареног мермера. Овде-онде леже још појединачно ромбичне и осмоугаоне плоче на подлози од терака. Можда су од малих округлих земљаних плоча, што су лежале око амвона, прављени финији украси. У десној побочној лађи нашли смо прост црно-бели мозајик прошаран кружним тракама. Више се има надати од мозајика нартекса, који је многобојан и брижљиво израђен. Можда ће се тамо наћи, када се тај простор очисти, фигуралног украса и натписа.

Већ смо споменули украс зида у конфесији. Остали зидови имали су извесне украсе, лепо профиловане симе, шипке са киматионом и фестоне са плодовима и цвећем. На западном зиду средње лађе морао је бити већи рад у облој пластици, јер је недалеко од главних врата нађена 0.50m висока јагњећа глава израђена од малтера, који је шарено обојен. При овој се и нехотично помишља на фигуру од малтера у *Tempietto* од *Cividale*. Сликама и натписима био је украшен и спољашњи зид нартекса, али се из ситних комадића не може саставити ниједна људска фигура нити једна цела реч.

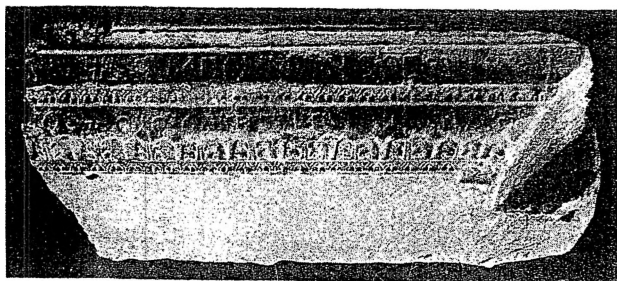
Већ је код описивања презвитерија требало указати на промене у погледу уређења, које је црква у току времена претрпела. Ни конструктивни делови нису остали нетакнути. Свакако да црква никада није проширивана нити је према неком плану преправљана, што би иначе могло бити са обзиром на њено дуго трајање. Мање оправке на зидовима, премештање врата и слично томе често се примећује, али је све то без важности за историју градње цркве. Адаптација јачега зида апсиде, и то у њеној јужној делу, морала се извршити у раније доба. Ја то приписујем некој од честих македонских земљотреса, јер се тиме најлакше објашњава што је оштећење баш на јужној половини, која се налази на стрмоме земљишту. Можда је ово баш била она катастрофа године 518. (*Chron. min.* II стр. 100.), коју *comes Marcellinus* тако живо описује.

Последњи стадијум грађења значи темељну промену. Ту је, изгледа, црква редуцирана у главном на средњу лађу. Непознато је да ли је томе узрок непријатељска провала или каква природна појава, али се толико може рећи да је ове грађењу претходило темељно рушење цркве. Где су се стубови још усправно одржали, ту је интерколумнијум затворен на брзу руку подигнутим зидом од цигаља; а где су они били оборени, рупе су зазидане позоришним седиштима и другим сполијама. Онда је у левој бочној лађи од усправно намештених седишта направљена мала сакристија, из које, само 0.90m широке, воде врата у презвитеријум. Често се сусрећу паралеле за овакву редукцију великих цркава. Тако је на пр. црква Св. Салсе у Типаси сведена на средњу лађу, а гробљанска црква у Монастирини код Салоне задржала је само побочну лађу, обадве у 7. веку.¹⁾

Овако умањена црква коначно је пропала услед пожара. — Приликом ископавања свуда су се могли видети трагови ватре: пепео и изломљен мермер, као и угљенисано дрво. Да ли је ове претходило насилно рушење, о томе нема никаквих директних знакова, пошто су се ограде, капители и стубови и приликом пада могли изломити. Недостатак свих металних предмета, чак и кли-

¹⁾ *Mélanges d'archéologie et d'histoire* XIV 1894. стр. 389 и *Forschungen in Salona* II, стр. 24 и д.

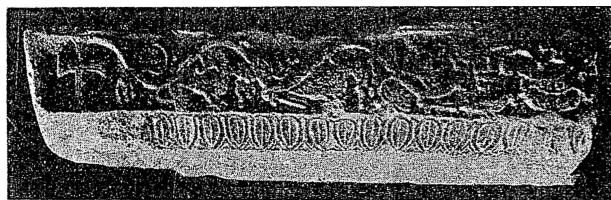
нова и спона, — могао би бити знак да су ту ипак људи имали посла, за које је сваки комад метала био од вредности. Као и на другим местима, и овде су рушевине служиле као мајдан.

Сл. 67. — Горњи праг врата, с преда.

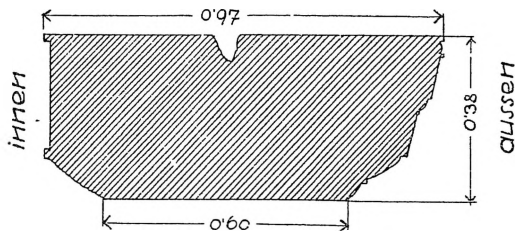
данас разрушена. Неколико корака одатле лежи половина оградe од емпоре, направљена из кречњака, која је на једној страни украшена латинским крстом,

и према својим димензијама одаје да је пореклом из градске базилике у Стобима; а још даље је један велики горњи довратник, такође од кречњака (сл. 67. предња страна, сл. 68. задња страна, сл. 69. пресек). Он је са две стране украшен рељефима, дуг је још 1.68 m, висина 0.38 m, горња ширина 0.97 m, доња 0.60 m; доња страна углачана, лево одломљен.

Сл. 68. — Горњи праг врата, позади.

Предња је страна издељена као архиредом натписа и напоследку јако увијена трака са акантом, а под њом опет киматион. Задња страна има само два дела: винова лоза са гроздовима и птицама које кљуцају зрна, лоза излази из средине једнога суда са ручицама па се причвршћује за крст; испод тога је у вис издигнут киматион. Пошто је средина спреда означена крстовима у тексту натписа, а позади оним судом, излази да је цео надвратник првобитно био 3.00 m дуг. Ова мера, а пре свега

Сл. 69. — Пресек горњег прага главних врата.

горња ширина од 0.97 m, која се тачно поклапа са дебелином градске цркве у Стобима, довољно јасно сведочи да је комад отуда довучен. У њему смо пронашли довратник врата у средњој лађи.¹⁾ Натпис помињу и Heuzeu (Revue arch. 1873. II стр. 39.) и Hald, који га је фотографисао (стр. 44, сл. 34. и 35.), али га ниједан није протумачио. Он у другоме реду и није сасвим прост, те се успева тек после дужег напрезања. Као интерпункција служе листови, код *poten sacrum* као скраћеница је једна цртица изнад реда, а за обичну скраћеницу служи *virgula*.

Λ Ϝ † Ϝ ΜΕΘΗΜΩΝΟΘΓ Ϝ
ΠΟС † ΟΙΚΟΔΟΜΗΕΝΤΗΝΑΓΙΑΝΤΟΥΘΓ ΕΚΚΛΣ Ϝ

У првом реду може се оно усамљено Λ са сигурношћу допунити, јер формули μεθ' ἡμῶν δ θ(ε)ς одговара јеврејско *Emmanuel*; упор. Матеј I, 23. *idob*

¹⁾ Зидови цркве испод Паликуре и гробљанске цркве у Стобима тањи су него 0.97 m. — Од врата у градској цркви могла су само она што воде у средњу лађу имати довратник од 3 m дужине.

ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει καὶ τέξεται υἱὸν καὶ καλέσουσιν τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἐμμανουὴλ ὃ ἐστὶν μεθερμηνευόμενον μεθ' ἡμῶν ὁ θεός. Овај је благослов често урезиван изнад врата. Примере за то из Сирије даје нам W. K. Prentice, Greek and latin inscriptions № 219, 318 и публикације Принсетонове експедиције div. III. sect. A part. 3. № 1065. упор. и 253, 866, 975. Један је пример познат и са Балкана, довратник из Кистенце, Arch. epigr. Mitt. VIII 1884. стр. 19. № 58. У другој реду нема имена, те и њега треба допунити [ἐπίσκο]πος, а завршетак гласи οἰκοδόμησεν τὴν ἀγίαν τοῦ θ(εο)ῦ ἐκκλη(ησίαν). За тачније датирање нема ни у Стобима ни у околини материјала за упоређивање. — На основу свега ја бих рекао да је натпис из предјустинијанског доба, да припада од прилике крају 5. или почетку 6. века. Ако се овај натпис упореди са неким тачно датираним текстом из времена Јустинијанова, на пр. оним из албанског Балши (C. Praschniker, Jahreshefte XXI/XXII 1920. Beibl. стр. 193. и д., сл. III), онда је разлика посве јасна.

Грађевни натпис даје нам драгоцен основ за датирање, а остали се свакако, уз извесна ограничења, морају добити из основе и орнаментике. Најсроднији основи балканских земаља налазе се у центрима, који су и за Стоби меродавни, а то су Цариград и Солун; и то 463. године саграђена црква Студион у Цариграду (основи и пресек код O. Wulff, Altchristl. und byzant. Kunst I, стр. 230, сл. 228.) и Ески-Џума у Солуну (основ и пресек код H. Holtzinger, Altchristl. und byzant. Baukunst, стр. 106. и д., сл. 128. до 130.). Благодарећи успешним истраживањима G. Sotirius-а овде долази и недавно откривена базилика у Новом Анхиалу у Тесалији, о којој је дат само кратак извештај у Byz. Zeitschr. XXVI, 1926. стр. 245, № 4. Све ове цркве припадају 5. веку, све су према истоме простоме плану саграђене и имају три лађе са емпорама, али без попречне. Код Студиона појављује се још стари архитрав над стубовима, а код других су уска интерколумнија пресвођена луковима. Највећа сличност у размерама и распореду постоји између базилике у Стобима и Ески-Џуме у Солуну, што је са обзиром на малу удаљеност ова два места сасвим појмљиво. Ако се на пр. буде питало да ли су у цркви у Стобима изнад доњег реда стубова биле аркаде или архитрави, ми ћемо се, држећи се узора у Ески-Џуме, радије одлучити за оно прво, т. ј. за аркаде. Са наведеним трима црквама исцрпљене су паралеле на Балкану.²⁾ Но ово може имати два узрока: прво, што су многе старо-византијске цркве у великим градовима у Јустинијаново доба преграђене или из темеља поново саграђене, а друго, што цркве у мањим местима и данас чекају на откопавање. Уопште наше је знање црквене архитектуре на Балкану у 5. веку још увек врло оскудно, те отуда свако ископавање може да донесе изненађења.

На основу искуства зна се да сличност основе није довољна за стварање хронолошких закључака; ово у толико пре вреди ако објекти, које упоређујемо, припадају различним и међусобно врло удаљеним културним крајевима. Али се код споменика истог културног подручја велике сличности у распореду смеју приписати истој епохи, дакле за цркву у Стобима може се уопште узети 5. век, као време њеног постанка. Ближе датирање даје орнаментика. Ипак и ту треба бити опрезан, пошто је у археолошком погледу унутрашњост Балкана готово *terra incognita*. Нема дакле начина, којим би се самородни елементи могли издвојити, премда се понекад, на пр. код капитела сл. 11., намеће претпоставка да вијугу, готово посве одвојену од позадине треба извести из домаће дрвене пластике. За просуђивање, даље је врло важно да и најбољи комади нису импортирани, већ су ту, на лицу места израђени, и ако можда од страних мајстора. При бољем посматрању запажа се да код њих још нема оне потпуности, која се само постиже у великим радионицама са дугом традицијом. Разноликост у квалитету израде и у материјалу најбоље се објашњава начином

²⁾ Basilica urbana у Салони (Forschungen in Salona I, стр. 48. сл. 75.) припада само у толико овој групи, што је у својој последњој стадијуму имала емпоре. — Можда би се овамо смела убројати и тробродна црква у Тропаеум-у (R. Netzhammer, Die christl. Altertümer der Dobrudscha, стр. 198. и д. са сл. 75.); јер очувани импост-капители изгледа ми, према димензијама, припадају емпорама. V. Parvân их ставља у Јустинијаново доба, што ми изгледа доцкан, јер они у свему личе на примерке у Стобима.

на који је црква саграђена. Према натпису подигао ју је епископ. У овом случају су завештања и прилози омогућили посао. Дивно украшена базилика у Аквилеји, једна од најстаријих кулних зграда које су нам познате, и она је *adiuvante deo omnipotente et poemnio* саграђена¹⁾, а код мозаика су прилози завештача означени у квадратним стопама. Па и данас још приликом грађења нове цркве појединци узимају на себе израду олтара, статуета, слика и стаклене сликарије прозора. И по томе судећи, ја држим да је разнолика имућност завештача и била узрок оној горе споменутој разноликости. Понеки су комади и недовршени постављени. А то је ваљда због тога што је дан освећивања цркве много раније утврђен, па се при грађењу морало хитати.

Док се год црква потпуно не откопа и не дође до још каквих налаза, боље је напустити анализу свих декоративних елемената, и задовољити се ближом обрадом оних делова који би могли бити корисни за датирање. Право мерило за ово даје нам степен њиховога одступања од класичних угледа, које је наступило делом услед даљег развића, делом због примања нових елемената. Већ нам капители у томе погледу дају важне ствари. Оба „теодосијевска“ су нешто грубо, али иначе добро израђени; но оно што код њих нарочито пада у очи јесте чудно израђени киматион. Ако бих правио упоређење, онда он личи на низ полуотворених воћарских маказа. Према томе се ови капители могу сматрати као веома закаснили представници свога рода. Код других јављају се два карактеристична знака преиначавања, напуштање другог лиснога венца и рашчлањавање горњег дела капителовога тупа. На место другог лиснога венца долази лоза (сл. 10.), за коју не знам згодну паралелу, или пруга са ликовима птица и животиња. Следећи ступањ развића већ припада Јустинијановом добу. Од импост-капитела онај на сл. 16. је за историју типова најинтересантнији, јер се већ јако приближује коцкастом капителу VI. века, једино што му недостаје украс бочних површина. Остали, код којих камен импоста једноставно лежи на јонском капителу, јесу потпуно типични за V. век. Понека појединост на рељефу косине импоста, као употреба лишћа разнога кроја на истоме комаду и јако поткопавање средњег дела, воде нас под крај овога века²⁾. У обради аканта и његових стилистичких варијанта влада велика разноврсност: поред мекога широкозубога, који већином има троделно лишће, и папрати сличнога, стоје претежно оштрозуби типови лишћа, израђени са намером да дају ефекте сенке. Ово шаренило је одлика једнога нарочито изабраног правца, који се не ослања ни на какве каноне, али је оно значајно за V. век. Овамо иде и враћање старим узорима јелинистичког доба, као што су на пр. биковске протоме на капителу сл. 12. и гужvasti колут са јајастом и зрнастом шипком сл. 28. Даљи знак овога пунога живота претходног стадијума, који је претеча великоме стилу, јесу добри самостални радови провинцијалних радионица. Међу ове могу се без околишења убројати капител сл. 10. и импост-капители 20. и 25. до 27., као и платформа амвона. Што се тиче ограда, најпоучније су баш оне перформирание са многоструким фигуралним украсом, сачуване само у малим деловима. Од солидних сл. 32. представља напредан тип. Начин, на који је ту приказана вијуга са палметастим акантом и крила орлова као отворене љуштуре шкољке, може се још некако довести у везу са праксом V. века.

Код вијуга се, с једне стране, опажа да и даље живе облици познати из римске пластике надгробних споменика, а с друге стране примећује се позајмица из оријенталне уметности, која је у томе што постоји велика склоност да се завоји листова савију у увијену розету или бар да се врхови листова у овоме смислу приближе. Уметање животињских фигура, као зечева, лавова, паса, мање се може узети као нека карактеристика, пошто је то одавна постало заједничко добро орнаментике. Особито се добро види мешање облика

¹⁾ E. Diehl, Inscr. Lat. christ. vet. 1863, али он *poemnio* држи за име завештача, као да се звао *Poemnio*.

²⁾ Упор. шта о „расцветаном“ крсту каже O. Wulff, Die Koimesiskirche in Nicaea, стр. 50.

код винових лоза, међу којима има и петокрпастих, дубоко избразданих листова; (упор. Strzygowski, Preuss. Jahrbuch XXV, 1904. стр. 297. и д.).

Један декоративни елеменат заслужује да се посебно истакне, а то је снажно кројени, нешто горе савијени лист. Њега не налазимо само на оквиру ограда (сл. 46., 47. и 52.), него и на капителима код добрих и средњих примерака, даље на ступцима ограда амвона (сл. 66.), што је доказ да он припада локалном типу облика. И код мање брижљиве израде овај елеменат даје утисак живости и елеганције, а нарочито ако је уметнут у високо издигнуте делове лука, ма био и без лозне гране која би га везивала (сл. 46.). У избледелој стилизацији употребљава га јустинијанска уметност. Као пример нека послужи често репродукована плоча ограда из S. Vitale (уп. W. Goetz, Ravenna, стр. 94, сл. 107.).

У свему узето, сумарна анализа стила скулптура доводи нас до истог резултата као и датирање према основи, грађевинском облику и натпису: у доба непосредно пре Јустинијана, округло око 500. године после Христа. Тачнију одредбу времена неће дати ни стручно истраживање са уметничко-историског гледишта, али би нови натпис у мозаику нартекса могао овај недостатак попунити.

На основу досадашњих резултата нису се могла решити два питања, која би за историју Стобија била од важности; а то је, прво, када је започела хришћанска грађевна делатност, и друго, тачан датум пропасти цркве, који, ваљда, пада једновременно са пропашћу града. Обоје нам је неугодно, јер недостатке литерарних вести требала би ископавања да попуне, као што то често и бива, али, нажалост, овде није тај случај.

Ипак откривена црква дала је нешто прилога за културну историју. — Њу, пре свега, треба сматрати доказом релативног благостања, јер она за свој постанак не дугује благодарност ни владиној помоћи, ни царској дарожљивости. У позном V. веку Балкан је опет постао језгром империје, одакле је монархија услед придолажења свежих снага — треба се само сетити насељавања Сармата, Гота и других разних племена — могла као и некада попуњавати редове своје војске. Прекужило се оно стање обамрлости, када је број становништва опадао и сељаци претили¹⁾ исељавањем, места су добила утврђења и беху у стању да се одбране од непријатељских навала. Поново је настављена политика доброга царског доба која је ишла за тим, да се важна војна линија Солун—Виминацијум осигура отпорним становништвом. О овоме сведоче многе ветеранске надгробне плоче у овим крајевима, али тако исто и давање *ius Italicum*-а Стобима. У етничком погледу ново становништво било је још шареније него пређашње, то је био један конгломерат, али потпуно способан за живот. Јакоб Burckhardt говорио би о здравоме варварству. Понавља се процес амалгамисања, који је у IV. веку вештачким путем извршен код цариградских становника. Израз тога процеса, у коме се постепено нешто ново јавља, јесте бујна разноврсност и множина облика на које наилазимо код цркве у Стобима. На рачун тежње за променом долази и нешто варварска љубав према бојама: зидови и украси од малтера обојени су јасним бојама, капители позлаћени, стубови и потпорњи прозора час су од белог час од црвеног мрамора.

Наласци у Стобима свакако нису велики уметнички радови, али их ми ипак поздрављамо. Њима, у неку руку, започиње проучавање унутрашњег Балкана и то на начин који нас охрабрује; па онда, проширују и наше сазнање о једној периоди, која спада међу најоскудније у споменицима. Најзад, они представљају добродошлу етапу на путу, којим старовизантијска уметност креће према западу. — Неће бити незахвалан задатак скулптуре из Стобија сравњивати са скулптурама нешто каснијих цркава на Јадрану.

Као додаток дајем оно мало натписа, који су нађени приликом откопавања цркве. Ради се о материјалу који је сав изнова употребљен.

¹⁾ Молба Скаптопарена цару Гордијану од 238. год. после Хр., Dittenberger Sylloge³, 888, 55 и д.

1.) Леви горњи угао базаментa од црвеногa мрамора, висина још 0.32 m, ширина још 0.25 m, дебљина 0.15 m, нађен у материјалу близу југозападног угла цркве. — Од натписа су очувани остаци од прва два реда: *diva[e]..../A/ugu[stae]*....., дакле посвета умрлој царици и то, ако правилно судимо по цртама слова, из III. века.

2.) Десни део гробне стеле, служи као темељна плоча амвона (в. сл. 52); десно стари руб, висина још 1.25 m, ширина још 0.83 m, дебљина 0.24 m.

— — — — — VI > LEG III F F MILI
tavit — — — — i N LEG X. G. ET. I. ITAL. ME
moriā fecerun — PER TESTAMENTVM
— — — — — et PHILOTERA PARENTIBVS

Реституција остаје несигурна. — Натпис почиње, ваљда, са именом мајке онда долази име оца, а на крају свршетак когномена .....*ni*, можда [*Theo*]*ni*, и онда каријера. Отац је био центурио у *leg(io) III F(lavia) f(elix)* у Сингидунуму (Београду), а раније је служио у *leg(io) X g(emina)*, бечкој легији, и у *I Ital(ica)*, легији *Novae* у доњој Мезији. Тешко је погодити какав је чин имао у ова два места службовања. Ред 2., при крају, једва се другојачије може допунити осим *me[moriā]*, а остатак од Т у почетку трећег реда [*fecerun*]*t*. Тиме је од прилике одређена ширина текста. У 4. реду је осим Филотере поменут још неки члан породице, који је према тестаменту учествовао у подизању надгробне плоче. — E. Ritterling (Pauly-Wissowa RE XII/2 чл. Legio Sp. 1548.) примећује, да се скраћеница FF (1. ред) употребљује само до Хадријановогa доба. Ову напомену потврђује и наш случај, пошто натпис припада још првој половини II. века.

A
POTTE
ΕΘΗΣΤ
ΠΑΧΟ
ΧΑΠΙΩ
ΚΑΤΕΙΧ
ΚΡΟΝ
ΝΤΑΙ
ΕΥΝ

B
ΟΚΚΤΑ
ΝΕΥΤΡ
ΕΥΤΥ
ΕΑΥΤΩ
ΤΕΙΝΕΚ
ΝΙΟCΑΥ
ΝΕΤCΓ
ΑΕCΡΙΑ

3.) Два дела једне првобитно преко 1 m широке плоче од белогa мрамора, која је прерађена за ограду платформе амвона. Од натписа очували су се само остаци код оквира (срав. стр. 39). Део А, висина 0.20 m, ширина 0.15 m, дебљина 0.075 m; део В, висина 0.26 m, ширина 0.16 m. По облику слова и лигатури текст би спадао већ у почетак IV. века после Христа. Садржина и врста натписа произилазе из остатака, који се са извесном сигурношћу могу допунити. Ред 1. [ἐπι]ροπεύω[ν], ред 2. [ἀνε]τέθη, ред 3. [ὁ]παρχοῦ[ς] χωράς или οἰκίας], ред 4. [Ἀσ]κληπίω, ред 5. треба *καρπεία* читати. — Према томе говор је о завештању непо-

кретности Асклепију. Име Μεστρία(νός) у последњем реду изгледа да припада некоме датуму.

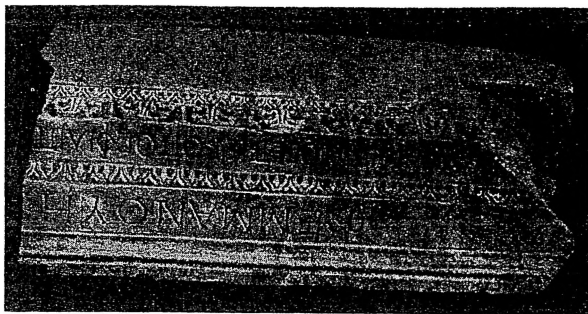
4.) Део једне 0.04 m дебеле плоче од камена пешчара, десно одрезана, 1. реда нема. То је прост надгробни натпис, допуњује се само ради примера. *ποθινотάτη* одговарало би латинскоме *desideratissima*.

ΦΙΛΟΥ
ΛΙΑΓΕ
ΤΗΙΔΙ
ΗΠΟ
ΗΜΝΙ

Φιλοῦ[μενος Αἰ-]
λία Γε[μελλίνη]
τῇ ἰδι[α]συν[βίῳ]
[τῇ] πο[θινотά]-
[τῇ] μν[ήμης χάριν]

ДОДАТАК.

Поред посла око позоришта, Б. Сарија је 1927. откопао још побочне лађе и нартекс базилике, те су према томе остали неоткопани још само старији слојеви грађевине презвитерија. Том приликом нашао је Сарија још понеку лепу ствар:

Сл. 70. — Горњи праг, прва половина, сл. 67.

један велики капител, врло сродан са оним на сл. 8., два импоста слична онима на сл. 15., два импост-капитела, парови оних на сл. 23. и 25., једну ограду емпоре са простим крстом у округлом медаљону; даље осам пиластара од ограда, који припадају степеницама емпора и више делова плоча од оплате пиластара сличних сл. 40. Мозаици у нартексу, поред геометријских орнамената, приказују птице, чаше и остале фигуративне украсе, али очекиване натписе нису донели. О свему овоме сâм ће Сарија згодном приликом дати извештај. Али са његовом дозволом ја ћу овде дати слику једнога наласка (сл. 70.) и о њему нешто проговорити. — У рушевинама нартекса лежала је друга половина прага средњих врата (сравни сл. 67. и 68.). Она је у септембру 1927. извађена и потврђује да онај део што се налази у Росоману, заиста припада овој нашој цркви. Она исто тако сведочи, да приликом допуњавања натписа није било грешака. Ред 1. стоји тражено *Ἐμμανουήλ*, ред 2. помиње као градитеља епископа, *ὁ ἀγιώτατος ἐπίσκοπος Φίλιππος*. — Тако је познат по имену још један епископ града Стобија.

Пријатељски упозорен од Сарије могу још нешто поправити. — Плоче ограде, сл. 32. и 33., потпуно пристају једна уз другу, те чине један потпуно очувани објект.

Р. Е.

RÉSUMÉ.

RECHERCHES FAITES À STOBI.

II. LA PRINCIPALE ÉGLISE DE STOBI.

Le Dr. *Rudolf Egger*, professeur d'archéologie à l'Université de Vienne a déblayé en 1925, avec le professeur *Saria*, la principale église de Stobi. Cette église, ainsi que les deux autres qui font partie des mines de l'ancien Stobi, fut découverte par les Allemands pendant l'occupation de la Serbie, de 1915 à 1918, et les fouilles furent alors commencées par eux. M. Egger a continué ce travail et déblayé la plus grande partie de la cathédrale.

Dans le présent article, il décrit et analyse savamment et en détail tout ce qu'il a déblayé lui-même, ainsi que les ruines déjà découvertes par les Allemands; il fait ensuite les commentaires archéologiques et historiques nécessaires, qui fourniront aux historiens de l'art des matériaux extrêmement riches, recueillis avec beaucoup de science et systématiquement classés, et leur permettront de continuer l'étude des monuments en question, au point de vue artistique et historique.

Ce rapport du professeur Egger est également publié en allemand dans le *Jahreshefte des Österr. Archäologischen Instituts* à Vienne, XXIV, p. 42 et seq.